

POD PUŠKOM

NAPISAO

JENIO SISOLSKI.

(Evgenij Kumiščić)

ZAGREB

TISAK I NAKLAD A SCHOLZ A I KRALJ A

1889

Skeniranje i OCR: Marinko Orlovac
<http://www.orlovac.eu/>
2010.

POD PUŠKOM

Jednogodišnji dobrovoljac! - Zar mu je dobri Bog pamet pomutio, da se je dobrovoljno upisao u vojsku pa još za "kraj"!? Tako su se čudili mornari i seljaci u mojem rodnom mjestu, koje se sa silne klisure odsieva u divnom moru.

Načelnik razjasnio ljudem, da dobrovoljci ne služe dobrovoljno, nego daje tomu ovako: ne ćeš li, da ti odsječemo ruku, a ti dopusti, da ti odsječemo prst. To znači: svako voli nositi pušku jednu godinu nego li tri.

Dobrovoljci nisu dakle dobrovoljci. Cesto biva na svijetu, da se kaže bobu pop, a popu bob; često krstimo ljude i stvari nazivom, koji im ne patri. Ima presvietlih, na kojih je mnogo hrđe; ima preuzvišenih, koji su veoma nizki.

Mnogi jednogodišnji dobrovoljac dobro osjeća, da nije ni jednodnevni dobrovoljac, ali ga okrstiše tim naslovom valjda u nadi, da će mu to laskati, te potaknuti ga na slavne čine. Htjelo mu se valjda reći: eto, ti se ne bojiš puške, ti dobro znaš, da bi mogao planuti rat, pa si ipak dobrovoljno stupio u vojsku, s toga čast tebi, junački sine!

Ja sam nedoborovoljno odslužio svoju "dobrovoljnu" godinu u Zagrebu. Ostala mi je u ugodnoj uspomeni, jer sam se tada upoznao s prekrasnom okolinom glavnoga grada Hrvatske. U školi dobrovoljaca bio sam samo nekoliko dana, pa me bacilo k satniji. Nisam stanovao u kasarni. Reglement nije me zanimao; ja ga ne bih bio čitao, ma da nije bilo nijedne druge knjige na svijetu. Čekao bih bio, da se koja dotiska. Kapetan bijaše sa mnom veoma ljubezan. Imao je gospodarstvo u Novoj Vesi. Da mi dokaže svoju naklonost, poveo me jednom na sajmište, i tu je kupio jedna kola siena, a ja sam pratio ta kola u Novu Ves, da pokažem seljaku stan g. kapetana. Stražmeštar bio mi "prijateljem". Volio sam podučavati ga francezki jezik, nego li na muštru. Na straži bio sam samo jedanput, od podne pa do treće ure, kad stižu novine u kavane. Bijah poručio stražmeštru da

mi šalje zamjenika, komu da ću dati svoju pušku i telećak. - Meni bilo dosta liepo kod satnije, a oni drugi mučili se u školi.

Nisam imao volje za vojnički stališ, a ipak rado čitam opise velikih bitaka kao što su Solferino i Sadova. Znao sam samo marširati. Jednom smo defilirali na Zrinjercu, a general mi poviknuo: - tako se maršira! Gospođa toga generala rado se sklizala na ledu. Ja i još jedan dobrovoljac često smo ju vodili, svaki za jednu ruku, da ne opane. Mi ju podučavamo u tom sportu. Viši časnici bili su uvijek uljudni i ljubezni. Neki poručnik u pričuvu, sitan, blijed, malih sivih očiju i tupa pogleda, izgrdio me je jednom u Ilici, jer da ga nisam u redu pozdravio. Ilici sam više puta u zatvoru. Jednom nisam smio iz kasarne deset dana, jer sam pomagao drugim zviždati nekoga tenora u kazalištu. Drugi put "sjedio" sam dva tjedna. Vježbamo se tamo dalje od Maksimira, a ja bio "vedette" na jednom izbrežku. Bilo mi vruće, pa se oslobodih telećaka i ovratnika, legoh u travu i zapalih smotku. Ležim ja i gledam u nebo kroz zelene grane hrasta, kad eto ti onoga generala na konju. Upita me što radim. Skočim na noge i odvrnem: - Da ja znam, što ovdje radim, bio bih najpametniji čovjek na svijetu. — General se osmjehnuo u prvi mah, a onda se namrgodio i rekao mi: — Vi ležite, a trebalo bi da pazite na neprijatelja. Tamo morate gledati na onaj brežuljak preko doline.

Staduh gledati neprijatelja: na onom brežuljku okapahu seljakinje kukuruz. Sjutra dan javio mi kapetan, da moram ostati dva tjedna u kasarni po nalogu g. generala. - Koga ste biesa učinili? - upita me.

Izpričah mu sve i zaključih: - Da je u istinu bio neprijatelj na drugoj strani doline, ne bih ja bio pušio. Kapetan kimnu i reče: — To vam vjerujem.

Na svršetku godine trebalo je k izpitu. Nisam još imao ni jedne zvijezde pod bradom. Kapetan me molio, da mudro odgovorim, pa da ću postati častnikom, a to da je vrlo liepo. Predsjednik povjerenstva, neki major, uze da me izpituje. Prvo i jedino pitanje bijaše, da li znam čistiti pušku i kako se zovu svi njezini dielovi. Odgovorih, da mi pušku čisti jedan vojnik. - Kehrt euch! Marsch hinaus? - prodere se na mene major. - Ostah "baka" i bijah sretan. Kad se dočepah zlatne slobode, kad se preobukoh, bilo mi kao da sam se preporodio. Iz Zagreba otiđoh žalostna srca, tako mi bijaše omilio. Danas sam posjednik ratne kolajne.

Već ju imam mnogo godina, a još je posve nova, žuta, kao da sam ju jučer dobio. Ja kitim svoja prsa samo poljskim cviećem.

I.

Godine 1878. bio sam u Beču. Jedne večeri stupim u sobu i opazim nekakav papir na stolu. Čitam. Zovu me k pukovnji. Sjutra dan zavučem se u vagon. Putujem cijeli dan i cijelu noć. U zoru se probudih i spazih nasuprot sebi mlada, crnomanjasta čovjeka. Nešto se zamislio, puši i gleda u staklo prozorčića. Do njega sjedi krasna, mlada žena. Položila mu glavu na rame, te se čini, da tvrdo spava. Vagon se ziblje, liepa se glava trese. Lice joj je blijedo, sumorno, nujno. Klobuk, omotan modrom koprnom, spuznuo joj se na rame, plava joj je kosa u neredu, dva-tri prama spustiše se na bijelo i uznojeno čelo. Jedna joj ruka visi u napust, a drugu je položila na koljeno onoga gospodina. Vlak je jurio među kršem. Izvadim smotku iz žepa, a onaj mi gospodin ponudi ognja, nehajno, kimnuv glavom. Malo za tim upita me, kamo putujem. Kazah mu, da idem k pukovnji. On mi reče, da je i njega pozvalo k istoj pukovnji. Stanemo razgovarati. On mi kazivaše, da je knjigovođa u nekom novčanom zavodu, da se vraća iz Ljubljane, gdje je posjetio rodbinu svoje žene. Razgovarasma se talijanskim jezikom. Saznah, da mu je otac Dalmatinac.

- Ja sam se rodio u Trstu, ah govorim "slavo" - reče mi.

Njegova se žena probudi i upita ga:

- Ernesto, je li blizu more?

- Jest. Ti si malo spavala. Sofijo, boli te još glava?

- Bolje mi je — uzdahne krasna gospoja.

Ernesto me s njom upozna, i reče joj, da ću i ja u Bosnu. Gospoja se snuždila, čim je čula tu rieč.

- Još nismo ni osam mjeseci vjenčani, pa treba da se... - ne svrši Ernesto, a ona ga tužno pogleda. U njenih se velikih plavih očijuh blistahu suze.

Bijaše krasan srpanjski dan. U noći je kišilo, magla se dizala iz dolina i ponikva. Vlak naglo preleti veliki zavoj, zaokrene na okuku, veličajan prizor pukne nam pred očima: sunce ogranulo, veliko se more prostrlo prama jugu, iskri i svjetluca se u sunčanom žaru. Jedra se biele u daljini, sjajnomodroj.

Dođosmo k pukovnji.

Bila silna vrućina, strašna omara. Ciele se dane vježbasmo u velikom dvorištu kasarne. Pukovnji pridolazili su vojnici. Bili su to većim dielom gorani. Opanci su im poderani, modre hlače otrcane, crvene kape zamazane. Kršni su ti momci, crni, rutavi, ali nespretni u novom odielu, inate se o svaku tricicu, psuju se, da ti se koža ježi. To su pričuvnici u onoj pukovnji. Ernesto i ja bih smo u istoj četi. U malo se sprijateljismo. Dva sam puta bio kod njega na večeri. Njegova majka jadikovaše, a otac se na nju ljutio. Ernestov brat bijaše činovnik. Kad je Ernesto otišao u Bosnu, bio sam na kolodvoru. Sila svieta. Sofija se tresla od boli pred vratima vagona. Vlak bio natrpan jednom četom.

Izprva mišljah, da me ne će poslati u Bosnu, jer mi to obećivahu neki častnici, ah se prevarih u svojoj nadi. Prije odlazka posjetih obitelj Ernestovu. Sofija plakaše. - Pozdravite ga, neka se čuva, i recite mu, ako se sastanete, da smo se mi smirili - govorio mi njegov otac.

Bilo je u večer, kad krenusmo, stotina momaka, na kolodvor. Vodio nas u Bosnu jedan poručnik. Sjedosmo u vagone, sve čovjek do čovjeka. Jurimo nad obalom, u vagonu silan dim od duhana, u slabom sjaju svjetiljke sjaje se puške i boce, podrhtuje remenje, telećaci se tresu. Sjedim uz prozor i gledam more. Duva slaba bura, valovi se pjene na mjesečini, a južnim se nebom zategli sivi oblaci. Ne mogu skinuti očiju sa one divne pučine, silni se prostori tamo razmiču, svježije povjetarce nanosi miris mora na palubu parobroda, komu se dim vitla tamo u daljini, a oko mene sve tiesno i zadušljivo. Oblaci su prikrili mjesec, još je mrvica razgale, još se vidi pjena na valovih, ali je vlak već na zavoju, i eto sakrilo se divno more, uz vagon uzmiče onaj sivi krš, letimo iz prokopa u prokop, gudure se crne, goli se bregovi nestalno crtaju na mrkom nebu. Stisnem se u svojem kutu, nevesele me salete misli.

Sljedeći dan u predvečerje stignem na zagrebački kolodvor. Tuj umolim poručnika, neka mi dozvoli, da se prošećem gradom. - Imate dva sata vremena - reče mi.

Zaboravim na sve jade, pa bjež u grad. Trčim iz ulice u ulicu, s trga na trg, pa na šetalište Gonjega grada, sve promatram, sve me veseli, sretan sam. Četiri godine nije me bilo u Zagrebu,

a često sam mislio na njega u tuđini. Dižu se nove kuće, krasne palače me presenećuju, sve me zanima, svemu se radujem, svako me mjesto sjeća na nešto ugodna. Hvata se suton, svjež zrak puni ulice; na Zrinjevcu šeće sviet; tu mi je poznatih. Mimo mene prođe mlada gospoja s mužem, pred njima skače diete, njihov sinčić, a oni mu se smiju srdačno. Tu sam gospoju poznavao kao djevojku, zabavljao sam se s njom na plesovih, bila je mila i ljubezna. Sad opazim gospojicu uvehla lica, i čudim se, što još s majkom šeće. Bilo je više takovih. I mnogi znanci stisnuše mi ruku. Pred kavanami sjedio je sviet, na otvorenih prozorih bilo je krasnih glavica, u nekih kucah gorile su već svieće, obitelji se sakupljahu kod večere, na ulicu čuli su se djetinji povici, smieh, svud sreća i zadovoljstvo, a mene bila obuzela tjeskoba, sjetiv se vagona, telećaka i pušaka. Dulje vremena stajah na uglu u Ilici, kuda se ide u Mesničku ulicu, pa u Tuškanac. Nikako se nisam mogao odatle odtrgnuti, kao da sam bio ukopan. Iz Tuškanca duvalo je povjetarce, blago i lagodno, na guste zapuhe. Onaj svježi miris bio mi poznat i sjećao me... ne bih ni sam znao na što. S teškim se srcem uputih na kolodvor.

U noći stigismo u Sisak. Kiša je lievala kao da se je nebo prolomilo. Spavao sam na slami. Ranim jutrom odputovasmo parobrodom. Kapetan na toj lađi bio Primorac i pozvao me u sobu. Tu je bilo nekoliko častnika, a jedan me poručnik napao: - Sto tražite ovdje? Marš na palubu!

Kapetan lađe stao me braniti, veleći, da sam mu rođak, a napokon reče poručniku:

— Ovdje sam ja gospodar!

Gotovo da se posvadiše radi mene. Ja sam ručao s kapetanom, sjedio sam uz njega, a to bijaše zazorno nekojim častnikom, koji su objedovali kod istoga stola. Onaj poručnik, saznav, da sam bio jednogodišnji dobrovoljac, bio kasnije sa mnom ljubezan. Dan bijaše vedar i vruć. Sa palube promatrao sam obale Save, sela, šume, i guske našega ženijalnoga N. Mašića.

U večer prispjesmo u Staru Gradišku, a trebalo nam hodati više od po sata do nekog sela, gdje prenoćismo, razštrkani po seljačkih kućah. Nikada ne ću zaboraviti, kako nas je liepo pogostio, trojicu vojnika i mene, imućan graničar, kršna ljudeskara. Do kasne noći kazivaše nam svoje doživljaje u Italiji. Bio je stražmeštar.

Sljedeći dan oko pete po podne pređosmo Savu. stupismo na bosansko tlo u Bosanskoj Gradiški. Nad obalom Save stoji mrka tvrđavica,* koju je bio osvojio Laudon god. 1789. Prođosmo glavnom ulicom varoši. Sviet bio je već navikao, da gleda našu vojsku, pa se nije ni osvrtao na nas. Trgovci sjedili su u svojih dućančićih i sisah čibuk. Vidio sam liepih ženskih lica. U malo se izverugasmo iz te varoši i padosmo na veliko polje Lievčanice. Sunce se bilo primaklo glavicam Prosare planine, prama iztoku sterala se nizina, kojom protiče Vrbas, a na obzorju dizale se gomile oblaka, ožarenih suncem. Bili smo u bosanskoj Posavini, predjelu tužnom i pustom. Hodasmo izrovanom cestom, što se vuče među grabami i nasipi; desno i lievo sterala se silne kaljužine, u kojih se odsievalo crvenkasto nebo. Kad se mrak stao hvatati, bilo se naoblačilo, a malo za tim stalo kišiti, daleko pred nama. Ona ploha kiše dizala pred nama kao ogroman zid, zatvarajući nam ulaz u Bosnu. Munje prosiecahu oblak, već se čula mukla tutnjavina. Oko nas sve tiho i pust. Stupali smo i šutjeli. Kad zanoći, dunu nam u lice hladan vjetar, a onda stade lievati kiša. Kamo, kuda? Mrak, ne vidiš prsta pred očima. Sjedosmo uz cestu, pa čekasmo, da se oluja iztutnji. Pokisosmo do kože. Oko po noći razvedrilo se, nad Motajicom planinom izvalio se pun mjesec. Gazimo blato, upadamo do koljena u kaljuže; jedni psuju, drugi se grde, a nitko Boga ne moli. Već se momci umorili, kad banusmo pred jedan han, krčmu. Tu se malko okriepismo. U hanu bio mlad Bošnjak, Muhamedanac. Bio je kirijaš. Jedan momak šalio se s njim; dao mu pušku, pa htio da ga "muštra". Mladić se kiselo smiešio, ah su mu oči sievale od pritajena biesa. Bio je stasit i čvrst kao dren. Momci ga obkolili i smijali se, misleći, da ga veseli ta šala. Kad ga ostaviše na miru, umakne iz sobe, škripnu zubi, skoči na svoja kola, pa udri konje kao da je pomahnitao.

I opet se vučemo blatnom cestom, primičemo se k brežuljkom. Na desno nam je prigorje planine Krnji, a na lijevo dižu se vrhunci Devetine u golubinjem svjetlu. Polje se suzuje. U malo stigosmo u šumovite dolove, pa sad uz brdo, sad niz brdo osvanusmo na banjalučkom polju. Trideset munara kupalo se već u suncu, kube džamija ožarile su se, krasna Osmača planina, što se diže iza prostrane varoši, crtala se na rumenom nebu. Sila vojske pritisla to polje pred Banja Lukom. Kad to opazih, odmah mi sune u glavu misao: "grof Andrašić nije istine govorio, kad je

rekao, da će poslati u Bosnu samo dvie satnije sa glasbom." Tu nađosmo i našu pukovnicu. Još nas isti dan uvrstiše u razne satnije, da ih podpune. Mene uvrstiše u satnicu, u kojoj je bio i Ernesto. Dugo se razgovarismo o njegovoj obitelji. Prve su mu riječi bile:

- Kako je mojoj Sofiji? - i suze mu se izviše na oči.
- Dobro - odvratih ja. - Još nisi tata, no bit ćeš za koji dan.
- Znam; jučer sam dobio njezino pismo - kimne i tužno se nasmieši.

U večer reče stražmeštar satnici, neka se priredi odmah, jer da ćemo dalje. Naš je stražmeštar bio zanatom brijlač. Visok, plavokos, golobrad, velike glave; uvijek je zadirkivao u ljude, sad je htio, da se to učini, a za čas zahtievao nešto, česa bi se opet okanio, te vikao i ljutio se bez razloga. Lice mu bilo bliedo i puno nabora, a nije mu se navršila ni trideseta. Neprestano se hvalisao i junačio. Zapovjednik satnije bio omašan čovjek, visok, koščast, plavokos, ohol, oštar i mrk. U suton krenusmo iz tabora. Ernesto i ja idasmo zajedno.

Ona cesta, što vodi iz Banja Luke u Jajce, uzpinje se po Osmači na kratke zavoje, pa se tako svakim časom ređaju novi prizori. Vrbas se svija u tiesnoj dolini, na mjestima se suzuje, valja se među grebeni, pjenu se preko stiena srebrnim razprahom, a u gornjem se "šeheru" Banja Luke razširuje, te mirno protiče i pere temelje nekojim turskim kućicama. Verasmo se onimi strmenitimi zavoji, i mišljismo, da ćemo do mala odahnuti na vrhu planine, ali kad bismo se izvili do prvoga okuka, opazismo, da je opet zavoj na onoj strmini. Put bijaše blatan i sklizak. Idasmo rubom ceste, a pod nama strašni ponori, obrasli mrklom gustinom. Dva debela sata hodasmo usopljeni, teško zadihavajući se, do skrajnosti izmučeni. Ne da kapetan, da odahnemo. Lako njemu na konju. Kad je unočilo, udari opet kiša, zapadosmo u klanjce jadikovce; nismo znali ni gdje smo, ni kamo nas vodi naš zapovjednik. Bila to samo jedna satnija. Dok je oluja najžešće kidala, stajismo uz cestu, stisnuti jedan uz drugoga kao stado ovaca, te nagađasmo i naslućivasmo, kako bi nam pri duši bilo, da nas zaskoči neprijatelj. Kad bi sjevnulo, zasvietlila bi se voda po cesti, onaj bi šumoviti kraj izkoči

hip iz mrke noći, pa opet najgušći mrak, kiša, vjetar, šum, tutnjava, psovke. Stražmeštar Marko bio mi se prikučio i prita-
jio se uz mene.

- Mislite li, da će nas Turci onako iz zasjede?... - šaptnuo mi napokon u uho.

— Moguće — odgovorih mu.

Marko razkolači oči i opet šaptnu: — Ta nemojte se šaliti!

Oluja se utiša, nebo se malo razgali, pa nastavismo svoj put. Noć mi se užasno otezala. Napokon prevalismo planinu, a pred nama puče velika dolina. Tamo na kraju dizala se magla. Bijaše baš u razsvanuće, te se malko osokolismo, gledajući ono golubinje svjetlo na iztoku. Prođosmo i dolinu i zabismo se u klanjac, pust, klisurast, pa se prosukasmo, promičući sad niz brdo, sad uz brdo. Ropavi vrsi surih klisura onoga klanjca bijahu se već ozarili ranim suncem, laštile su se grdne litice nad nama, a mi stupasmo u hladu. Eto nas u drugoj dolini. Na jednom obronku opazismo tor i u njem mnogo ovaca. Kad mu se približismo, zapovjedi nam satnik, da se odmorimo. Nas nekolicina pođosmo u tor, gdje je mlada žena muzla ovce. Kad nas opazi, snebi se, probliedi i stane drhtati. Liepo ju umolismo, da nam proda mlieka, a ona ni rieči, kao da je zaniemila, nego nam pokaže mlieko. Mi se napismo i htjedosmo platiti, ali žena sustegne ruku.

Sunce bijaše i za dva koplja odskočilo, kad stigismo na jedan brieg, pust i gol. Tu bijaše cesta strmenitija nego igdje kud smo bili prošli. Sad stadosmo. Kapetan ponamjesti nekoliko straža po viših mjestih, a ostaloj momčadi zapovjedi, da odloži puške i telećake. U malo svima bi jasno, kakav nas posao čeka, jer se na jednom briegu podjenu kola, silna povorka, koja su vozila hranu i municiju u Jajce, Travnik i možda dalje. Kapetan porazdieli satniju na više hrpa, te se svi raztrkamo po briegu, da pomažemo konjem, da guramo kola po većih strminah. Kad bi dopratili, dovukli kola na vrh briega, ih na vrh koje strmine, onda trčasmo dolje, pa hvataj druga, guraj, vuci, znoji se, neka pucaju kosti. Po toj lomnoj putini bilo je babulji i gruha. Kola pridolaze, silna se povorka vuče i mota po odaljenih bočinah i stranah, gubi se u doline i opet se pomalja sad na kojem sedlu, sad iz koga klanjca. Koliko ti oko siže, crne se kola i konji. Vojnici prolaze mimo nas umorni, izmučeni od hoda, uznojeni, žedni, te nas i

ne gledaju. Neki vode po dva konja, opterećena koševi, u kojih nose hranu. Častnici viču, ljute se na momčad i sile ju, da pospješi korak. Vidio sam mlada častnika, kako je bičem ošinio vojnika, koji je vodio dva natovarena konja. Krv bješe oblila lice onomu momku. Častnik se malko lecnuo, opaziv tu krv, a momak ni da bi pisnuo. Disciplina! - Sunce je palilo, sve se pušilo od vrućine. I druga vojska, pješadija, promicala se tom cestom. Promatrah one izmučene ljude, ona tužna, bljeda i uznojena lice, i pitah same sebe: gdje im je zavičaj, kamo idu? Iđahu šuteći, obješene glave, vukući za sobom noge, salomljeni i skršeni. Jedan se momak, visok i plave brade, srušio posred ceste i — pocrnio. Liečnik dotrča k njemu, opazi odmah, da mu ne ima više spasa, pa reče njemački:

— To je već treći.

Jedan se vojnik bio sagnuo nad onoga, koji bijaše u smrtnom trganju, poljubio ga i rekao mu nekoliko rieči poljskim jezikom. Bili su možda prijatelji, možda susjedi, možda su zajedno proživjeli djetinjstvo, tko bi znao u kojem kraju? Sad se razstadoše zauviek. Onaj Poljak jecaše. Ja gledah za njim. Sa vrha briega obazrio se jošte jednom na svoga druga, koji je ležao uz cestu, gdje ga kašnje ukopasmo. U prvi mrak odsjekosmo Ernesto i ja dva hrastića, istesasmo čvrst križ, pa ga zabosmo u onaj samotni grob. Kašnje pođosmo na stražu na jedan vrh. Noć bijaše vedra i sjajna. Ležali smo na rosnoj travi i gledali onaj grob, koji se je crnio uz cestu, obliven sjajnom mjesečinom. Bijasmo umukli, nagnav se na svakojake misli.

Treći dan krenusmo dalje, put juga, a u predvečerje izvismo se na sedlo visoka briega. Krasan vidik na sve strane: doline zaokružene tamnimi brežuljci, a tamo dalje planine jedna iza druge pod gibivim rubom rumenkastih para; silne šume, potoci što protiču livadami, sve nas bilo začudilo svojom tužnom ljepotom. Kapetan nam reče, da ćemo dulje vremena ostati na sedlu. Bih smo na planini Kukavici. S desna i s lieva sedlu dižu se dva gola vrha. Odmah ponamjestimo straže, a ostala momčad odmarala se uz cestu na širokoj tratini. Ernesto i ja odosmo sa stražom na zapadni vrh. Sada nam tek puče pred očima veličanstven prizor. Pred nama sterala se velika dolina, zatvorena s jedne strane okomitimi klisurami. Iza tih klisura dizahu

glavice planina u raznom obliku, na doseg oka, a obzorje prama zapadu zatvaraše gorska kosa visoka i šumovita. Njezin se hrbat kupao u večernjem rumenilu. Pod vrhom, gdje smo mi bili, stisnulo se nekoliko kuća u zabitnom gaju. Dim se dizao iz zelenila. Postavimo "vedettu", a ostali polegismo do petdeset koraka iza nje. Malo kašnje udaljismo se Ernesto i ja od straže, da razgladamo južnu stranu sa one glavice. Još se ne bijasmo udaljili ni sto koraka, kad opazismo ženu, koja je ležala na travi kao da tvrdo spava. Malo niže pasle su dvie malene mršave kravice. Ona žena, začuvši naše korake, trže se i skoči na noge, zagleda se u nas i osta začuđena, zapanjena. Bijaše to krasna djevojka, crnooka, a puti biele, sniežne. Vrana joj se kosa presijavala od crnine. Odjevena bijaše sva u bijelo, osim šarene pregače. Osovivši se pred nama, upiraše u nas velike crne oči. Čedno nabujale grudi na pola bijahu otkrivene i lagano drhtahu. U ruci je imala komad kruha i nešto sira. Upitasmo ju za ime.

- Stana - dahne ona i trepavice joj trenu.

- Zar nas se bojiš? - hoću ja.

Djevojka ne odgovori, nego još jače upilji u nas svoje široke zjenice. Bijaše u istinu dražestna i mila u onom zadnjem prosjevu večernjeg rumenila, na onoj goljoj planini.

- A gdje ti je kuća? — upitaju Ernesto.

- Eno — odgovori mu tiho i pokaže nam kretom ruke onaj gajić pod vrhom planine.

- Stano, imaš li pri sebi sira? Gladni smo.

- Evo, imam, što vidiš! - reče i ponudi, što je u ruci držala.

- To je malo; pođi doma, pa nam donesi više. Platit ćemo.

- Idem - šaptne i odtrča niz brieg.

Bijaše bosa. U malo se vrne i daje nam velik kus ovčjega sira. Teško se zadihavala. Mi sjedosmo. Ernesto uze lomiti sir i gutajući ga naglo, reče joj:

- Sjedi, djevojko, da nam štogod kažeš.

Stana kleknu brzo na jedno koljeno, upre u drugo lakat, pa nasloni bradu na dlan. Jošte nas začuđeno gledaše, nu opazismo na njenom licu, kako ju veseli, što nam ide u slast onaj svježi sir.

- Stano, jesi li pod prstenom? - zapitah ju, daveći se sirom.

- Nisam - šanu i ponikne glavom.

Neka sjeta bila joj je u taj mah prikrila lice. Ernesto me pogleda malko u čudu.

- Stano, koliko ti je godina ?

- Ne znam - odvrne.

— Ne znaš? - uzčudi se opet Ernesto, pa ju popita:

— A koje si vjere?

— Vjere?... Da nije umro... - zamuca Stana.

- Tko ti je umro?

- Sava. Imala sam njegov prsten - reče nam tiho i skloni velike oči k zemlji.

— Ja sam te pitao, kako se krstiš, koje si vjere.

- Ovako — odgovori mu i prekrsti se koliko bi okom mignuo.

— Ti si dakle "Morlaka"? - kimne Ernesto.

1 Ja sam Stana, vjeruj - uvjeravala ga djevojka, koja nije znala, da Dalmatinci nazivaju pravoslavne imenom Morlaka.

Pojedosmo sir, i još daje bilo, pa umolismo Stanu, da nam kaže, ako ima vode gdje u blizini.

— Ima točak malo niže, eno ondje pod vrhom - reče nam.

Htjedosmo platiti sir, ali ne će ona da primi novac. Zahvalismo i pođosmo tražiti vodu, pa ju i nađosmo. Kad se vraćasmo uz brdo, Stana nas gledaše sa vrha. Nama se pričinja, kao da lebdi u zraku. Njezin se stas slikovito crtao na posinjelom nebu. Vratismo se k našoj straži. "Gospodin" kapral, neki dobičina, stao nas grditi i grozio nam se, da će prijaviti satniku, ako se još jednom udaljimo od straže.

Sutra dan u jutro, kad se vratismo na sedlo, odložismo Ernesto i ja puške i telećake, pa uzesmo razmišljati, gdje da potražimo dva-tri drvca, da svarimo crnu kavu. U taj par već se drugi vraćahu iz odaljene šumice s drvom. Svaka dva vojnika imaju jednu "kokošinu", pa ju nose izmjenice. Naši momci zvali su koh-mašinu, posudu za kuhanje, "kokošinom". Uz Ernestovu i moju "kokošinu" varila se i kapetanova kava. Kapetan zaželi mlieka, a Ernesto mu pokorno" javi, da ima za vrhom nekoliko kuća, pa da bi se tamo bez sumnje našlo i mlieka. Kapetan zapovjedi nam dvojici, da uzmemo puške i ploske.

Eto nas do mala u gajiću za vrhom. Bijahu tu tri drvene kuće, trošne, klimave, s naherenim krovom. Uđosmo u jednu.

Čeljad sjedi oko ognja, što plamsa posred kuhinje, koja zaprema cielu kuću. Pod je crna, nabijena zemlja, grede su čađave, dim te guši, izjeda ti oči. Do ognja je čučnula Stana, te mieša kukuruzne "žgance". Hrpa djece, dronjave i čupave, sjedi oko zdjele mlieka, pa čeka na žgance. Djeca se već naoružala drvenimi žlicami. Stana je zasukala rukave i uznojila se. Liepa, ubava i jedra, pričinilo mi se, kao da sije u onoj crnoj biedi i nevolji, što ju okruživaše. Kad banusmo u kuću, svi se lecnuše i presenetiše. Djeca stadoše vriskati i stisnuše se uz majku. Ta žena bijaše blieda i uvehla lica, te pognuta, salomljena. Njezine velike crne oči bile su slične Staninim.

Stana nam natoči ploske mliekom. Nismo imali drobiša, da platimo. Izvadih dukat iz žepa i htjedoh ga dati Staninom ocu, čovjeku omašitu, brkatu i mrka pogleda.

- Razmieni mi - rekoh mu.

- Ne imam, da ti razbijem - odsieče mi naglo, pa nas promjeri i prezavo i zvjeravo, a pogled mu nehotice uteče u jedan ugao kuće, gdje bijaše nekakva škrinja.

- Imaš Jovane, imaš i srebra uz ono dva dukata - reče mu žena bezazleno.

On ju biesno ošinu mrkim očima, sav uzdrhta, škripnu zubi i grozna mu psovka pukne iz ustiju. Žena mu probliedi, pa nas prestrašeno pogleda.

- Ćuti, kučko! Odakle meni dukata? Ne imam ja para! - prodere se opet na ženu.

- A kako da ti platim mlieko? - upitah ga.

- Tko te pita, da ga platiš? Ja ne imam para, duše mi, ne imam! — sleže ramenima Jovan.

Ernesto me značajno pogleda. Nismo se htjeli ograditi proti sumnjičenju Stanina otca. Nismo mu se ni čudili, nego slegosmo i mi ramenima i izpadosmo iz kuće.

Pol sata za tim pili smo bielu kavu na sedlu. Stražmeštar Marko gledao nas s nekim udivljenjem, čudio se našoj odvažnosti.

- Pa kako možete biti tako ludi? — pitao nas.

- Ludi? — uzčudi se Ernesto.

- Da ste pri zdravoj pameti, ne biste pili toga mlieka - ljuljaše Marko velikom glavom.

- A za što? - upitam ja.

- Ma kupili ste ga u turskoj kući. Možda je otrovano, dakako otrovano. Tko se čuva, Bog ga čuva, a ja se čuvam, pa se nikoga ne bojim. Vidjet ćete, ako se pobijemo s Turci!

- Ali mi nismo kupili mlička u turskoj kući, nego pri jednom "Morlaku" — reče mu Ernesto.

- Još gore! Sto puta gore! - povika Marko, uzdignuv ruke u vis.

Ernesto i ja prasnemo u smieh. Marko me pogleda, zaljulja glavom i reče mi:

- Eee, vidim da ne imate obitelji. Šalite se, šalite samo s ovimi ljudi!...

Oko podne pitao nas Marko, da li nas boli trbuh, a kad ga počesmo uvjeravati, da smo posve zdravi, hukne:

- Hu, ma kakvi su vam ti želudci?

Na onom sedlu ostasmo više dana, a bih su to crni dani. Spavasmo, kako se veli, pod vedrim nebom, ah, na našu žalost, to je nebo većim dielom bilo zastrto gustimi oblaci, koji bi se izasuli na nas gotovo svake noći. Vrieme bijaše kišovito. Ja nisam brojio onih strašnih noći, ali ih ne ću nikada zaboraviti. Sad na sedlu, sad na glavicah ležasmo u travi, stisnuti jedan uz drugoga, pokriveni kabanicom preko glave, da zaštitimo oči od svjetlavine munja, što prosiecahu one crne oblake. Voda je tekla po sedlu, pljuštala nam oko lica i vrata, i drhtasmo na onoj planini, pokisli do kože. Pajoš k tomu glad i izranjane noge od silna hoda. Hranu dobivasmo iz Banja Luke, no kadšto bi izostala i po tri dana. Bijasmo uvijek u "službi", svaki smo dan, sad jedni, sad drugi pratili kola, hranu i municiju pet sati daleko, do prve štacije. Gladni i izmučeni hodasmo uz ona kola natovarena mesom, kruhom, pirinčem, svakojakom hranom, ah sve to bijaše u čvrsto zabijenih škrinjah. Kad bi se koja kola potrla, nama bi ogranulo sunce. Škrinje bi ostale na cesti, a mi udri i razbijaj, da vidimo što je u njih. Najviše se radovasmo bielomu kruhu "cvibaku", i mesu, konserviranom u limenih kutijah. Jednom se potrla kola blizu našega sedla. Na njih nađosmo duhana, mesa i pirinča. Tri smo dana, naša satnija i još jedna lovačka, kuhah neku vrst "risotta", pa to tri puta na dan. Kad ne bismo po dva dana ništa okusili, svi gledasmo, oni sa sedla i oni sa glavica, u dolinu, na cestu iz Banja Luke.

Primicala bi se povorka planini, verala se uz brdo, već bi se razabirale košare na konjih, pa se veselismo, da ima tu i za nas hrane, da su se sjetih u Banjoj Luci i naše satnije. Sve su oči bile uprte u one košare, a svačiji se već želudac bolno stiskao, grčevito stezao. Povorka bi se izvila na sedlo. Mi drhtasmo i gledasmo, hoće h stati kod nas koja kola, ili nekoliko konja. Povorka prolazi, znoje se konji, pucaju bičevi. Pitamo, kamo idu. Odgovaraju nam:

— U Jajce, u Travnik. Povorka silazi niz brieg, a mi se gledamo pokunjeni. Sutra dan opet su oči uprte u dolinu. Eto ih! Ne ima sumnje, i nama dolazi hrana. Čekamo i drhćemo. Eto povorke na sedlu. Konji su stali. Svima sievaju oči od radosti. Razvežemo košare. Eto mesa! - Smrdi, gnjilo je, crvi se u njem koprcaju. U drugih je košarah kruh. Sladak je i bez mesa, ako i je u njem one modre paučine. Što je pljesnivo, lako se izreže.

Na našem sedlu nije se jošte znalo, da su se već Bošnjaci s našimi četami bih pobili na više mjesta, nu bijasmo doćukali, da nas neprijatelj obilazi. 'Vlasi" nam kazivahu, kako se Muhamedovci kupe u male čete, koje da će nas zaskočiti. Kapetan poslao bi često po petdeset momaka sad na jednu, sad na drugu stranu, da razvide okolinu, da saznaju štogod o neprijatelju.

Jednoga dana ranim jutrom odputismo se nas pedesetorica, po prilici, sa sedla i udarismo put zapada. Dan bijaše vedar. Vodio nas stražmeštar Marko. Prekrasan bijaše kraj. Iđasmo oprezno, zaštićeni stražami s lieva i desna. Nakon pet, šest li sati hoda, tumaranja, upadosmo među dva strma brežuljka, u tiesnu dolinu. Na podnožju jednoga brežuljka bile su tri seljačke Vlaške" kućice. Bijasmo umorni i gladni, pa svi sjedosmo pred onimi kućami. Izprva ni žive duše, no kašnje banuše među nas dva čovjeka, pa tri, a za tim žene i djeca. Stražmeštar ih pitaše, da li su Turci.

— Nismo - vele mu ljudi.

— Čujete, mi smo gladni; imate li janjadi, ovaca? — pita Marko dva mladića.

— Ne imamo mi ništa.

— A ima li gdje u blizini ovaca?

— Ima ih na stotine jedan "sahat" odavle - reče stražmeštru mlad čovjek.

- A čije su ovce?

— Ne pitaj. Beg je otišao, ne ima mu ni traga ni javlja.

- Ti ćeš nam pokazati, gdje su te ovce.

— Hoću — kimne mladić.

- Idem i ja - kažu ostali seljaci.

Marko pljesnu rukom o ruku, i počne izabirati momke.

- Petnajst vas je dosta. Mi ćemo vas ovdje čekati. Dotjerajte, ha, koliko? Dotjerajte deset janjaca, ali pazite, da budu tusti. Hajde djeco, ne bojte se! Ala ćemo se najesti! Da se odmah vratite!

- Idemo i mi, idemo i mi - govore "Vlasi", a svima se širi lice od radosti.

— A tko je kod ovaca? - pita opet Marko.

— Begov sluga. Čardak je pust. Samo je jedan starac, koji ga čuva, a drugi se razbjegli. Vele, da je beg s četom, znaš, proti vama — pripovijedaše čovjek u godinah.

— A, a, a ovud ne ima Turaka? - zateže Marko.

— Ne ima — vele "Vlasi".

— A gdje su vaše puške? — upita Marko seljake, a meni lukavo namiguje.

— Ne imamo mi pušaka, duša valja, ne imamo - zaklinju se "Vlasi".

- He, he, vi im vjerujete? Eee, ne poznate vi ove ljude! šaptne mi Marko u uho.

— Da, ja im vjerujem.

- Ako imaju pušaka, mi ćemo se braniti. Nas je više. Zar se ih vi bojite? - pogleda me Marko značajno, a onda pridovrgne - ha, znate što? Svežimo ih, dok nisu naoružani.

- Čemu?

— Dakle vi mislite?... O, vidi se, da ne imate obitelji! Vi mislite?...

- Da nismo u pogibelji.

Čas za tim popesmo se na brežuljak, oprezno, u "razvijenom lancu" kao da nas čeka neprijatelj na drugoj strani. Na zapovjed Markovu trebalo je ležati potrbuške, trebalo je, da smo spremni svaki hip za difenzivu. Daleko pred nama na pljosnatom brežuljku bielio se čardak, a oko njega bilo je više staja. Tamo je bilo begovo imanje i njegove ovce. Vidjeli smo naše momke, kako

se veru po begovom brežuljku sa onimi Vlasi. Kašnje ih gledasmo, kako silaze, tjerajuć pred sobom cielo stado. Janjad se bielila i trčala pred Vlasima niz zelene pašnjake. Kad dotjeraše krdo u dolinicu, gdje smo mi bili, ostavi stažmeštar stražu na brežuljku, a ostali siđosmo k onim kućam. Vlasi zagnaše veći dio ovaca u svoje torove. Stražmeštar Marko stade opipavati janjiće i govoriti:

- Evo, ovoga kolji, pusti toga, ja, ovaj je kao maslo!

Seljaci nose drva, naši momci kolju i deru, već se tešu ražnji. Marko pazi na sve. Janjići se lagano okreću uz žeravicu. Marko više jednomu, da vrti brže ražanj, drugome, da ga vrti laganije, pa nosi sam drva, puše u oganj, a često i pogledava na brežuljak, gdje je bila straža. Momci već čupaju meso i vele, da još nije pečeno. U to zazvižda kapral, koji je bio sa stražom na brežuljku. Marko probliedi i upita ga, što se sbilo. Kapral odvikne mu, da dolaze ljudi od begova čardaka.

- Puške u ruke. Ostavite sve. Za mnom! — zapovjedi Marko i poče trčati dolinicom na suprotni brežuljak.

Kad opazi kapral to komešanje, dotrči i on sa stražom k onim kućam, pa bjež za ostalimi. Na suprotnom se vrhu sastasmo svi. Marko ne mogaše ni govoriti.

- Za što ste pobjegli iz doline, za što ste ostavili janjad? - pita kapral.

Mnogi momci stali se buniti. Htjeli su sići u dolinu da uzmu pečene janjce, nu Marko nije htio toga dozvoliti.

- Ja sam odgovoran za svaki vaš život! - reče i otare znoj sa čela.

- Ostanimo ovdje na vrhu, pa ako se pomole na onom brežuljku, gdje je bila straža, izpalit ćemo puške, da im podprašimo pete - savjetuje jedan momak.

- Nije se šaliti s puškami! - kimnu Marko.

U dolinici žutilo se meso na ražnjevih, a momci su opet htjeli dolje. Marko ih poče psovati, pa zapovjedi da krenemo natrag. U sumrak nabasasmo na potrta kola. Na njih bijaše bačva - prazna. Oko kola zaudarala je cesta vinom, što se je bilo prolilo. Već je bilo unoćalo, kad stigosmo na naše sedlo. Dva dana kašnje saznasmo, kako je došlo do deset Muhamedovaca u onu dolinu, gdje smo janjiće pekli, te kako su ti goloruki ljudi izmlatili do

svetoga ulja "Vlahe" i oduzeli im begove ovce, pa odveli ih, gdje su prije bile. Naša straža bijaše opazila one begove ljude.

III.

Već bijasmo dugo vremena na onom sedlu planine Kukavice, a ne znam ni sam, kako smo prekužili one crne dane. Teško bi danas bilo izkazati sve redom kako je bilo, sve nevolje, koje smo pretrpjeli na onom pustom mjestu. Kao da se bilo zaboravilo na našu satniju. Sve planine, što su se vidjele sa sedla, svi prodoli, doline, šume, kapetan i malne sva momčad, sve nam se bilo omrazilo Ernestu i meni. Momčad bijaše goropadna, osorne ćudi, pa se grdila o svaku tricuju, psovala na sve i proklinjala svoju sudbinu, svoj mukotrpan život. Već nisam mogao slušati onih grdnih i mrzkih psovaka. Kapetan bi riedko progovorio rieč sa Ernestom i sa mnom, a kad bi mu se koja omakla. ne bi ni ta bila prijazna. Ne bijaše taj čovjek skrojen za Božju ni prave krvi. Cesto nas promjeraše prezirnim pogledom, sućuci svoj plavi, lanasti brk. Gonio nas na svaki naporniji posao. Mi ne bismo nikad ni pisnuli, nikad nije mogao opaziti, da h nam se srce burka od pritajena gnjeva, a to kao da ga je srdilo, pa bi se ustobočio pred nama s dubce i mrzko narozao čelo. Naduo bi se, da pukne, njegovo se žučeničavo lice stezalo od biesa, te videći, da nas ne može izazvati na odpor, trnapiu bi u sve to grđe nepodobštine.

Jednoga dana poslao nas do prve vojničke štacije da pratimo kola. Odputismo se sa sedla u cik zore prama jugu. Bilo nas oko triest momaka. Nekoji su mrmljah, prije nego li krenusmo, jer ne bijasmo prvoga dana okusili ništa topla. Kapetan ih izgrdio i rekao nam, da ćemo dobiti hrane, kad stignemo k onoj štaciji. Momci se malko umiriše putem, jer se nadahu, da će biti onako, kako nam je kapetan obećao. Gladni i umorni prispjesmo u veliku dolinu k jednoj satniji, pa joj predasmo kola, da ih dalje prati, i umolismo hrane, ah ne dobismo ni zalogaja kruha. Momci udariše u psovke, pa se razvalismo po rosnoj travi, da bi se malko odmorili. Nebo bijaše tmurno, kiša je tiho sipala. Bio sam usnuo uz Ernesta.

Kad me kapral gurnu nogom o rame, skočili na noge i pustih ga, da me psuje do mile volje. Podčastnici neki bijahu sa Er-

nestom i sa mnogom osornim, jer su znali, da to ugađa kapetanu, te su htjeli tako steći zasluga. U malo saznasmo, da je od Jajca prispjelo desetak kola sa ranjenici, koje da ćemo mi pratiti do našega sedla na Kukavici. Krenusmo iz doline. Jedva smo nosili u kostima dušu.

Po razrovanom cesti lagano promicahu seljačka trošna i klimava kola. Upadala su u blato, tresla se i kolebala od grabe do grabe, a na slami stenjah su ranjenici, bliedili, i grizli ustnice od boli. Jednomu bila povezana glava, drugomu ruka, trećemu noga, neki su sjedili, neki ležali. Kad bi se kola uzdrimala, svi bi zajauknuli, lica bi im se sgrčila. Očajno pogledavahu u tmurno nebo. Ti su ranjenici bih Slovenci, većim dielom. Cesta se vukla kroz šume i guštare, a kadšto gubila se u klanjce među sure klisure. Naša je satnija znala za svaki grm i trn, jer smo mnogo puta bih onuda prošli. Kiša je sipila, u klancih sgusnuo se vlažan zrak, težak, ukočen, jer odnikud ni ćuha ni zuka. Iz šume širio se vonj trula drva, hlad probijaše iz guštara i iz razpucanih stiena, obraslih mahom. Ernesto, ja i još jedan vojnik idasmo uz kola, na kojih je bilo pet ranjenika, te bismo ih pridržali sad sjedne sad s druge strane, da se ne bi prevrnula u grabu ili preko ruba ceste u šikarje. Kadšto ne bi konji mogli izvući kola iz blata, pa bismo se svi okupili i pomogli. Idući tako uz ranjenike, zaklinjaše Ernesto momka, koji je bio uz ista kola, da mu da kus kruha. Taj je momak ukrao jedan hljeb iz košare, dok su konji počivah u dolini, odakle se mi vraćasmo. Momak ni da čuje. Bio je najgori u satniji, ah hitar i lukav, i rado je posizao za tuđim dobrom. Ernesto ga stade psovati:

- Maledetto, prokleti Morlako! - Zatim uzeh ga ja moliti, da mi da kruha, a on smigla ramenima i skreće glavom, pa mi veli:

- Ne dam, jer ti pišeš preture.

Time mi htio reći, da sam činovnik. Dokazivao sam mu, da se vara, no on sve jednu te jednu pili:

- Ne dam, ti pišeš kod preture.

Jedan od ranjenika opazi, kako se inatimo, pa nam se smilova i dade nam polovicu hljeba. Izprva nismo htjeli primiti toga dara, veleći mu, kako će i sam trebati hrane. Ranjenik nam se žalostivo osmjehnu, pa reče, da ne može jesti, da on više ne će živ stići u Banju Luku. Bijaše to krasan mladić, plavokos i biele puti. Bol bila mu posumračila sjaj modrih očiju, pod kojima bijaše pomodrila i nabrekla koža.

- Gdje ste ranjeni? - upitah ga.
- U nogu, baš u koljeno. Izgubio sam mnogo krvi - govoraše slabim glasom.
- Jeste li bili jednogodišnjim dobrovoljcem?
- Jesam. Pravnik sam bio u Gracu.
- Kad ste se pobili?
- Jučer. Molim vas, pomozite mi, razvezao mi se povoj na nozi, čini mi se, osjećam krv, da teče.

Ernesto javi to našem vodniku, a ovaj zapovjedi, da stanu kola. Pomogosmo ranjeniku, kako smo bolje znali. Slama bijaše pod njim okrvaljena. Naočice je bledio. Kad se večer prikuči, izverasmo se na svoje sedlo. Već je ranjenik hroptao. Stisnusmo mu ruku i udaljismo se od kola. Tužno bijaše pogledao za nama, protegnuv se na slami.

Taj je dan bila došla hrana našoj satnji, nu Ernesto i ja. ma kako nam se stezao želudac, mi smo se više radovah listovom. koje bijasmo primili od svojih, nego h mesu i pirinčetu. Ernestu javljaše otac, da mu je Bog dao sinčića, čila i zdrava, ah da njegova odsutnost pomućuje svu radost Sofijinu. Dok smo podticali oganj oko naše kokošine, čitاسmo pisma i razgovarاسmo se o svojih obiteljih. Ernesto se smijao i plakao od radosti, te govorio mi kako bi dao po svieta da uzmogne vidjeti svoje mile i cjelivati sinčića i svoju ženicu. Još se ne bijasmo ni odmorili, ni oborili niz grlo dva-tri zalogaja, al eto jada! Iz Banja Luke bilo došlo opet nekoliko kola, a kapetan, kako bijaše s nama bezobziran i okrutan, zapovjedi nam, da ih odpratimo do prve štacije. Ernesto se i ja u čudu pogledasmo. Bilo to previše, nu kud ćeš, nego šuti i slušaj! Već bijaše debela noć, kad stadosmo silaziti sa sedla, s južne strane. Nebo se bilo posve razvedrilo, studen je vjetar duvao. Na svu sreću bila mjesečina. Bih smo osvjedočeni, da će nam sile malaksati, da ne ćemo čitavi stići do prve štacije. Salomljeni stupasmo, vukući izranjene noge. Koljena nam klecahu, tabani su nam gorili, mjhuri su po njih pucali, ah, za čudo, ipak napredovاسmo. Zabušili nas jadi. Kad bude pred zoru, siđosmo u onu veliku dolinu i svaki se srušio na travu kao zaklan. Noć bijaše studena, vjetar je šumio i svirao oko naših glava i dizao nam kabanice u vis. Ležali smo kao ukočeni, a gdje je tko pao, ondje je i ostao.

Kad ogranu sunce, krenusmo iz doline i stadosmo ulaziti strmenitom cestom, vraćajući se k svojem sedlu na Kukavici. Dan bijaše vedar, prekrasan. U malo se sgrijasmo na ranom suncu. Nakon jedan sat hoda uzpesmo se na vrh briega, a tu se cesta svija među šumovitim glavicama. Divotan je onaj predjel. Svačije je lice bilo oživjelo, pa hodasmo živahno razgovarajući se. Godila nam toplina. Na obronku jednoga plosnjata vrha sastasmo se s četicom pionira, koji su popravljali cestu. Mlad častnik, njihov zapovjednik, upita nas njemački, da h znade tko od nas njemački. Javismo se Ernesto i ja. Sad nam častnik pokaže maleno seoce na vrhu, do tri sto koraka od ceste, pa nam reče, neka pođemo u kuće i neka sve dobro pretražimo, jer da se on boji, da imaju oni seljaci oružja, pa da bi ga mogh zaskočiti. Častnik zapovjedi polovici svoje momčadi, neka pođe s nama, i neka mu donese sve oružje. Ernesto raztumači našem vodniku, što želi častnik, pa krenusmo u selo svi zajedno. U tom selu bih su svi stanovnici Muhamedove vjere. Mi dođemo do kuća, a nigdje žive duše, sva vrata zatvorena. Mnogi mužkarci bih su već na polju. Uz samo selo diže se na povišem mjestu velika kula. Liepe kućice sve su na okupu. Naši se momci za čas razletiše na sve strane i nahrupiše u kuće. Ernesto i ja dođosmo u begov grad, u onu kulu, i tu nađosmo desetak naših momaka. Među njima bijaše i pionira. Kula bijaše prazna. U jednoj je sobi visio na zidu nekakav svileni haljetak. Jedan ga momak skine sa čavla, a iz žepa prosu se srebrni novac po podu. Bilo to oko deset komada po pet franaka. Sad nasti prava tučnjava među našimi momci i pioniri. Svi se valjahu po podu, koprcahu jedan preko drugoga.

Iz kule pođosmo Ernesto i ja s drugi mi u oveliku kuću. Momci se raztrkaše po sobah, a mi zalutasmo u vrt, koji se sterao iza kuće. Na kraju toga vrta bilo se sakrilo nekoliko žena, pa nas gledahu prestrašeno, presenećeno. Mlađe sakrivahu lice rukama. Najstarija mahne nam rukom i umoli nas, neka se udaljimo, neka ih ne gledamo. — Pođite u kuću, pa uzmite što hoćete, pođite - kimaše nam ta starica. Sve te žene drhtahu od strave i groze i stiskahu se jedna uz drugu. Ernesto i ja izpadosmo iz vrta, a kad dođosmo pred susjednu kuću, začusmo bolan, očajan krik, kao daje vrisnula žena. Skočimo preko praga i uletimo u sobu, odakle se čuo onaj vrisak. U sobi, udobno

uređenoj, ležala je mlada žena; u prvi se mah opažalo, da je bolestna. Do nje bijaše djetesce, a u uglu sobe vitka djevojka, crnokosa, predivna struka. Lice joj nismo mogli vidjeti, jer gaje bila utisla u kut među dva zida. Ramena joj drhtahu. U sobi bijaše i jedan pionir, koji nam je odmah počeo pripoviedati u njemačkom jeziku, kako je krasna ona djevojka. Bio je pripit. Ernesto ga upita, tko je ono vrisnuo, a on mu reče, kako je primio djevojku za ramena i da ju je htio okrenuti prema sebi, da joj još jednom uzmogne vidjeti krasno lice, a djevojka se ludo prestrašila. Ernesto ga pograbi za vrat, prigine ga, pa ga sune preko praga. Ona bolestna žena pogledavaše nas u čudu.

— Zar si bolestna? — upita ju Ernesto.

— Kako vidiš — slegne bolestnica ramenima.

— A što ti je ova djevojka?

— Sestra.

Djevojka se zabila u onaj kut. Sad ju bolje promotrili: plemenitaje i stasom i pasom. Divota! Po jakom i sniežnom zatiljku presijavala se od crnine bujna i valovita kosa, sva sakupljena na jednom ramenu, odkud se spustila na prsa.

— Je li ovo diete tvoje? — upita Ernesto bolestnicu.

— Moje — kimnu ona i upre u njega velike crne oči, a glas joj zamnie osobitom nježnosti.

Ernesto podigne diete, a majka se prepane, nu zatim se umiri videći Ernestov posmjeh. Djetetu nije se bila navršila ni godina. Ernesto se približi k prozoru i uzdigne ga pred svoje lice. Diete mu upiraše svoje krasne dundaste nožice u prsa i gledaše ga začuđeno. Bilo je liepo, rumeno i zdravo, u čistoj košuljici, pravi angjelak. Crna i ruda kosa laštala mu se na suncu, a neprestano tapaše nožicama. Na Ernestovu licu sievalo je blaženstvo. On i diete bijahu u okviru otvorena prozorčića, na kojem nije bilo rešetke, kao što to biva na gospodskih muhamedanskih kućah. U sobici lepršao ugodan hladak, kroz prozor vidjela se zelena šuma na bližnjem obronku, a u daljini crtahu se na sjajnom nebu glavice planina. Sve se to kupalo u sunčanom svjetlu. U toj krasnoj slici, baš u sredini, bijahu glave i Ernestova i onoga djeteta. Ernesto bijaše ganut, na svaku crtu njegova krasnoga lica navirala je sreća i dobrotu. U sobi bila nastala tišina, a ona uzorita djevojka okrenula se za hip iz svoga kuta, i meni se činilo, kano da je soba prosinula sjajem njenih

veleliepih crnih očiju, koje se bijahu širom otvorile, pa naglo sklopile. Živa joj plamenica bila oblila preplašeno i uzbuđeno zoroliko lice, zirnuvši plaho na Ernesta i mene. Čas za tim bane u sobu visok, okostan i jedar čovjek, muž one bolestnice, pa skine kuburu iza pasa i naperi ju u Ernesta. Izraz njegova lica bijaše silan, grozan. Biesnim nas je pogledom kosio, ustobočiv se posred sobe.

- Daj mi sina! — zakrči on oštro i muklo.

- Evo ti ga. Ne luduj, kad nisi lud! - odgovori mu Ernesto i dade mu sinčića, koji mu odmah ovije ručice oko vrata.

Htjedosmo se izpričati, pa umiriti onoga razjarenoga čovjeka, ah on kao da je zaniemio: samo je svoj mrki pogled po nama povlačio. Dva-tri puta ganuo se, kao da će na nas nasrnuti i pograbiti nas za vrat čvrstom šakom i zadaviti nas kao gvozdenim zaviračem, ah svlada svoj vies, uzirući se na ženu. Djevojka nas gledaše zapanjeno, a čudan joj posmjeh rubio rumene ustne. Mašismo se iz sobe. Kad budemo pred kućom, reče mi Ernesto:

- Jesi h ga vidio? Pravi lav!

- Da, lav; ah mi mu nismo oduzeli oružja — rekoh i pogledah prijatelja, pa se oba nasmijasm.

Ne potraja dugo i svi se sastasmo pred selom, pa sidosmo na cestu. Onomu častniku pionira predasmo samo tri-četiri li puške. Naši momci pjevahu, vraćajući se na sedlo planine Kukavice. Lukavo se nekoji pogledavahu i oprezno šaptahu, a bijahu neobično veseli, kao nikada, da, kao nikada.

Sutra dan saznasmo, da su Muhamedovci navalili na Banju Luku, ah da su ih austrijske čete razbile i natjerale u biegn nakon krvava okršaja, a krasna varoš daje sva u plamenu. Stražmeštar Marko udarao se šakama u prsa i uvjeravao nas, da će do smrti žaliti, što nije i on podprašio pete neprijatelju. Kad se pročulo, da ćemo i mi potražiti neprijatelja, utajao se Marko, pa ni u nos. Neki se "Vlasi" šuljahu po našem sedlu, sastajahu se s kapetanom i otajstveno se razgovarahu. To je slutilo na zlo. Jedan među njima bio mi baš mrzak, a taj se je najčešće razgovarao s kapetanom. Bijaše srednje rasti, malko pognut; moglo mu biti oko Četrdeset godina. Glava mu bila velika i pljosnata, plava kosa razkuštrana i blatna, obraz kozičav, nos širok i razvaljen, a usta ogromna, od uha do uha. Sive mu i malene oči drzko i

lukavo i prezavo tumarahu izpod nizka čela. Kad hodaše, bacaše široke, blatne i bose noge na široko, rukama neprestano lomataše. Uviek se obazirao plaho i prezavo. Bijaše dronjav i čupav u platnenih otrcanih hlačah i u zamazanom i izlizanom kožuhu, s koga bijaše već na mjestima spala riđasta ovčja vuna.

Bijaše u suton. Stražmeštar je Marko sjedio na travi i gledao u supor preda se. Snuždio se i zaglibio u duboke misli. Malo podalje od njega čistili su momci puške i živahno razgovarali.

- Što je, gospodine Marko, što ste se tako snuždili? - upita ga Ernesto.

Marko nas tužno pogleda, uzdahne i udri rukom po travi, veleći Ernestu:

- Sjedite ovdje.

Opet uzdahne, obazre se i šane:

- Kapetan mi je rekao, da ćemo sutra svi, ciela satnija, u neko veliko tursko selo. Čujete li? U veliko, u veliko tursko selo! Da, frigani smo! E, lako vama, vi ne imate obitelji! Svemu su krivi ovi prokleti Morlaki, da, Morlaki. Oni su utuvili u glavu, da su Turci iz onoga sela, znate, kamo ćemo sutra, da su i oni bili u Banjoj Luci, da su se sjekli s našom vojskom. A znate li, tko će nam pokazati put u ono selo? Ah, grom ga ubio! Ne znate a? Onaj gad, da onaj lopov kozičavi, ali ne će on sam s nama, vidjet ćete, biti će ih više nego nas. Molim vas, što mislite, hoće li se Turci braniti? O, ne ima sumnje. Morlaki će krasti, a mi, mi ćemo se eto tući! Sto mislite?

- Da samo frigani - slegne Ernesto ramenima.

- Nemojte se šaliti, ako Boga znate! - razkolači Marko oči.

Omrknusmo ojadani i osvanusmo neveseli na onom pustom sedlu. Smrznuti i jutreni stavismo se u red, ciela satnija. Sunce bilo već ogranulo, ah je još sjena prikrivala iztočne strane dolova, kad krenusmo sa sedla prama zapadu. Mi još drhtasmo od studeni, obaviti jutarnjim gladom, a glavice planina, koje nisu osjetljive kao ljudi, kupahu se već u sunčanom žaru. - Danas ćemo se zamotati "šćavinom", gunjcem, siromaka — govorio je stražmeštar, da se nasmije svojemu jadu. On je tako zvao sunce. Iđasmo nepoznatim krajem i stazom i utrenikom, sad kroz šumu, sad dubravom, kako bi nas već vodili "Vlasi" kojima je bio na čelu onaj kozičavi sa izlizanim i oguljenim kožuhom.

Kad bi prošli uz koje selo, dozivao bi onaj civilni adlatus našega kapetana ljude, da nam se pridruže, a svi mu se rado odazivahu. Kozičavi mahao im rukama, a oni pridolaze, sgrću se, odasvuda proviruju, niču kao puževi iza kiše, guraju se laktima, šapću otajstveno, svima se širi lice od radosti, kao da će na pir. Već ih se sila načetilo, idu pred nama, za nama, s lieva i desna, a još se pomaljaju, još se prikućuju. Stražmeštar klimaše i govoraše, da idu muhe na med, te se čudio, odkud toliko "Morlaka".

Okolo desete izvismo se na visok brieg, pa stadosmo silaziti uzkom stazom u veliku kotlinu. Sve na doseg oka bijaše gorovit kraj, a oko nas jaruge, ponori, silne i ropave klisure. U onom kutu Bosne sbilo se toliko prirodnih strahota, kakvih još nisam bio vidio. U dnu velike kotline dizala se magla, a nad tom maglom, na bočini kotline, prosulo se mnogo kuća. U tom selu bijahu sami Muhamedovci, ljudi osioni i oporni, junaci i razbojnici, kako nam kazivahu "Vlasi".

IV.

Mi se oprezno spuštismo u ogromnu kotlinu, gdje su se crnile mnoge jaruge i ponikve; vidjeli su se i zeleni pašnjaci i biela krda po njih. Dno kotline moglo bi se prispodobiti sa vodom, što je uzavrla na dnu velika lonca, a mi silazismo u taj lonac. Kad se nekako spustismo lomnom stazom, gdje su i koze na mucu, do podnohja onih grdskih klisura, razdieli kapetan satniju na četiri četice, pa naznači svakoj pravac, kako da se prikući k selu. Strogo nas opomenu, da se neviđeni odšuljamo do prvih kuća, i još nam reče, kako ćemo se svi okupiti kod male džamije posred sela. Vitka munara te džamije veselo se sunčala, njezin se vrh bliestio, obliven zlatnim traci. Kapetan još jednom zirne na nas, a mi se počesmo šuljati gustinom, pa puzi niz rivine, sad zaderi i ogrebi se o gloginju, sad o drač, da te duži, da ga vučeš za sobom, te slušaš mukle psovke, a onda ogruzi niz ploču, preskakuj stiene i drži se po gruhu. Prebijajući se tako od kamena do jaruge, i puzeći po rosnoj travi, i pregazeći gorske potoke, proverasmo se do prvih plotova, a sve slušasmo, hoće li prasnuti koja puška. Kapetan se namrgodio, brk mu se objesio, pa nam veli, da natakne bajunete na puške, a stražmeštar se Marko tužno i milo ozirao na mene. On bijaše u prvi hip pomislio na ljute posljedice, koje bi se lako dale prosukati iz

kapetanove zapoviedi. Tiho se okašljivao, skretao glavom, protezao vrat, kao da ga je nešto sapelo u grlu, pa mi prišanuo, kako smo pogiban posao naumili, te kako ćemo naletiti na stotinu jada

— Što mislite, dragi prijatelju? Ja sve nekako slutim... Mislite li, da će nas Turci?... — upita me stražmeštar nestalnim glasom.

Kako bijah i sam zabrinut, pogledah ga sažalno i žaleći sama sebe. Jedan mu momak odgovori:

— Gospodine stražmeštre, loš posjet, a bit će grđi priček. Svetca mi, hoće nas Turci pozdraviti iz svojih kuća!

Marka žicne trn od tjemena do tabana na te okrutne rieči, razsklopi oči, pa reče momku ijedko i pečalno:

— Sto znaš ti, magare!

Momak skrene ramenima, da otrese sa sebe uvredu. Ernesto iđaše uz mene. I on se nagnao na svakojake misli, bio je turoban i mučaljiv, te bi me samo kadšto pogledao.

Stražmeštar se obazirao na sve strane, i govorio nam, da se više ne vidi nijedan "Morlako". Samo je onaj kozičavi hodao uz kapetana, koji ga nije puštao iz vida, i nije mu dao, da se od njega udalji. Taj se naš vodič plaho ogledavao i smetano odgovaraše na kapetanova pitanja. Glas mu igraše u grlu kao da ga groznica trese. Oni ostali "Vlasi" bili su izčezli kano da se je provalila zemlja pod njima, a bilo ih je u najmanju ruku tri stotine.

Selo nam palo u šake, a ni kotlina nije zatutnjila, ni planina zaječila; ni jedne puške nismo izmetnuh, ni jedno tane nije nam zaszviralo oko glave. Došli smo im u pohode kao braća, kao svatovi — prije izuma puščanoga praha.

Svakomu se sa srca odvalila klisura, planina, i svačije lice sinu od radosti! A da ti je sada bilo vidjeti i čuti stražmeštra kako se je razkokodakao!

Za čas eto i "raje" kao da ju je jednim mahom izbacila zemaljska utroba. Pravo čudo i pokor, da ti se kapa prevrne na glavi! Neki nadzemni, božanstveni zadah uvriežio se u srca naših pratioca, pa ih zapalio, da izvode junačke čine, i već jim se šire nozdrve, već sievaju oči, već se grčevito miču njihovi dugi prsti...

Svi se za tim razleti smo po selu, da oduzmemo oružje Muhamedancem, koji su mirno sjedili pred kućami i sisali čibuke, i pogledavah nas nehajno, bezbrižno.

Ernesto i ja bili smo i opet s kapetanom, a vodio nas onaj kozičavi u izlizanom kožuhu. Kad dođosmo k jednoj kući, a tu sjede na tratini pred vratima dva čovjeka, pa gledaju u zelen vrt, kao da ne čuju naših stupaja. Starijemu moglo je biti oko četrdeset i pet godina; bijaše stasit i brkat, crnih očiju, plemenita obličja, klisura, divan junak. Haljine bile su mu čiste i pristojne, gotovo gospodske, kao u bega. Kašnje saznah, da je domaćin od najjačih porodica onoga sela. Drugi bijaše njegov sin, mlad kao kaplja, ah čvrst kao dren i okostan, te čudna, mrka pogleda. U surih mu očijuh tinjao plamen pritajena gnjeva. Sto je života kipjelo u krasnom mladiću.

- Ovaj je dakle vodio ostale u Banja Luku? - upita naš kapetan svoga otrcanoga vodiča, pokazavši mu starijega.

— Da, on ih je vodio, a i sin mu tamo bio. Vjeruj mi, gospodine, istinu ti kažem, tako mi samrtne ure! — zakune se vodič i plaho poziraše na onu dvojicu Muhamedanaca.

- Vlaše, da mi istinu kažeš. Čuj me: u pamet, ako ne ćeš, da ostaviš ovdje svoje kosti! Pazi, Vlaše, što govoriš, jer ti odrubih sabljom glavu! - zagrozi mu se kapetan, pa pogleda Ernesta i mene značajno, kao da je želio reći: "Vi ste svjedoci, da sam obziran, da se ne prenaljujem."

- Izkapale mi oči, ako lažem — smrsi na po usta vodič, a za tim se osokoli i stane se drzko zaklinjati u sve živo i mrtvo, da govori istinu.

Muhamedanci sjedili su mirno, kao da se i ne radi o njihovih glavah. Stariji je punio čibuk i zurio zamišljeno u travu.

- Na noge! - zapovjedi im kapetan.

Otac i sin ustanu lagano, pa nam upru ubojite poglede u lice. Naš se vodič trže za korak.

- Gdje ti je oružje? - upita kapetan starijega, naperiv mu revolver u prsa.

- Nije ga u mene - odgovori mirno otac.

- Ne laži! Ti si bio u Banjoj Luci, kad ste na izdajnu napali našu vojsku. Gdje ti je oružje? Ne laži! - prodere se kapetan.

- Ne lažem! - odsieče onaj junak.

- Lažeš! — planu kapetan.

Muhamedanac se osovi, oči mu sjevnu i ošinu kapetana mrkim, groznim pogledom. Sin mu zadrhtao, zaškrgutao zubima, lice mu se ožarilo. Pogleda otca, kano da se nečemu od

njega nada, kao da nešto očekuje, no otac ni da bi pisnuo. Vidjelo se, kako se muči, da priguši svoj bies.

— Gospodine, ne vjeruj mu; bio je u Banjoj Luci, ja sam ga vidio, kad je tamo pošao sa četom - iztisne vodič tiho.

Opet se bojao osvete.

U selu sve se užurbalo, vrata se otvarahu i zatvarahu, naši su momci trčali od kuće do kuće, a za njima "Vlasi".

Kapetan se opet zagrozi starijemu, neka kaže, gdje mu je oružje, a vodič je neprestano tvrdio, da je mnogo oružja u kući, ako ga nisu zakopali.

Stariji Muhamedanac promjeri vodiča od glave do pete pogledom, u kojem bijaše i silna prezira, i sažalenja i ganuća. Uzpravi se, kimnu i reče vodiču zvučnim, dubokim i proročanskim glasom:

— Vlaše, izkopat će se i tvoja kuća! Nevolja ide redom...

Mi se usupnusmo, a vodič se trgao, kao da mu je grom tresnuo pred noge.

Sad zapovjedi kapetan šestorici momaka, neka čuvaju onu dvojicu. Među timi bijasmo Ernesto i ja.

— Gospodine kapetane, da im svežemo ruke? — popita stražmeštar.

Kapetan se zamisli za hip, poposuče dugi brk, nadme prsa, pa nam reče, pogledav dva zarobljenika i naše nabite puške i svietle bodeže:

— Ne treba. Pa čime da ih svežemo? Obkolite ih i pazite, da ne uteku.

To reče, pa uđe u kuću s vodičem i s nekoliko momaka, da potraži oružje.

Otac i sin sjednu opet na travu i sklone oči k zemlji. Mi stajasmo oko njih u hladu velike jabuke. Zamišljeno promatrah široka pleća starijega i čvrsti i krasni vrat njegovog sina. Zlatni traci sunca probijahu kroz grane rodne jabuke i prosipahu svoj sjaj po svilenih šarenih haljetcih naših zarobljenika. Kuća, gdje smo mi bili, stajala na osami, podno selu, što se je prosulo po obronku. Među kućama steru se voćnjaci i male tratine, gdje je paslo nekoliko goveda, koja nisu za nas marila.

Istom bješe stupio kapetan u kuću, začusmo mi, kako je stao zahtievati oružje od nekoga, a više mu glasova odgovaralo, da neka sve pretraži, ali da ne će ništa naći. Malo potrajalo, izađu

iz kuće jedan starac, pognut i bled, pa za njim jedna starica, narovana lica, a napokon osvanu na pragu krasna djevojka, slikovita uzrasta i struka, lica rumena i obla i velikih surih očiju, te sva punana, svježa kao zdrava jabuka, gibka i savršena sklada. Ta trojica pristupe k našim zarobljenikom. Odmah saznasmo, da su starac i starica roditelji starijemu, a djevojka kći. Ne samo da smo to razabrali iz njihova govora, nego nam bijaše i izraz njihovih lica dokazom, da je tako.

Djevojka se približi k svomu ocu i skloni liepu glavu na njegovo rame, da sakrije suze, koje joj bijahu na omaku.

- Sinko, crna nas je kob zadesila! - dahnu starac.

- Umiri se - odgovori sin, onaj stariji, i dubok mu odihaj izleti iz silnih prsiju.

Starcu bila se već, bez sumnje, navršila i sedamdeseta. Lice mu bilo malne gladko, te najčišće bjeloće, a oči malko crvene. Odmah opazismo, da je slaba vida. Po čelu povlačilo mu se nekoliko nabora. Biela mu brada sizala do pasa, gdje se sakupila u rt. Muče je po pameti nešto prebirao, te zurio u sina i unuka i podrhtavao glavom.

Jedan ga naš momak podrugljivo upita:

- Čuješ, starče, sied si kao ovca, a jesi li i ti bio u Banjoj Luci, kad vas ono naši razagnaše? Koliko si, starče, odsjekao glava?

Starac odbi srkalj dima iz čibuka, svede oči na momka, pogladi dugu bradu, kimnu, pa reče:

- Nisam ja bio u Banjoj Luci, nisu mi mišice za megdan. Oslabile su mi puste tetive, ta i sam vidiš, kako sam onemoćao. Davno sam ti se trgnuo iz svieta, a nikud se nikamo nisam pomiljao, odkad ste prešli Savu.

- Ah je bio tvoj sin, pa će to i glavom platiti. Nije nama do šale! — grozio se drugi momak.

- Nije ni on bio, nije, neznani junače.

- Ne laži, starče, ako hoćeš, da ti i duši i životu lakše bude. Ja, ali ne znaš ti što je Bog! — slegne naš momak ramenima.

- Nemoj ti tako! - skretaše glavom starac. Zamisli se, pa priuze jedko nakon male stanke:

- Već je mnogo vode proteklo Vrbasom, da se nismo makli iz ove jame. Čuli smo, kako vas je nalagao onaj Vlašina, ne bilo mu ni traga ni javlja! Opak je ono čovjek, lupež i spreman na svako zlo. Allah hoće tako. Trpimo, a ne znamo ni za što, ni kroz

što. Tražite vi grješnika, da pravi uz krivoga ne pati. Ta kako da se pobijemo mi s vašom vojskom? Čujemo, tolika je, da se mi svi prometnemo u sol, još joj ne bismo ručka osolili. Znajte, junaci, jadi vas ne znali, nisu bih ovi u Banjoj Luci, nisu. A kamo ćete s mojim sinom? Starac ostat ću u suhe dane kao okresan dub, pa ću i dočajati. Crni dane! - uzdahnu i spusti sieđu glavu na prsa.

Čibuk mu drhtaše u bijeloj ruci. Ernesto me pogleda i zažagri očima. Stajasma niemi, skamenismo se, slušajući starčeve rieči.

Kad starac umukne, počne njegova žena:

— Ah, Vlaše, Vlaše, grob ti kosti izmetao! Naši da su bili u Banjoj Luci! Ta kamo će fukara, ojadana i nevoljna? Ovo je malo kuća palo s neba u ovu jamu, pa udaramo na sto muka, jer mnoge smače golotinja. Težak je život za siromaka od povoja do pokrova, a još ima ovdje i nevoljnika, koji su k nama prebjegli goli kao prst, jer ih muka nagnala.

— Odkud su prebjegli, tko to? - uzčudi se jedan naš momak i lukavo namigne drugomu.

— Ne pitaj, a ne pitali ni tebe za tvoje jade! - kimnu starica i pokaže kretom ruke iztočnu stranu. - Odkud?... Ne znam, da h si i ti tamo bio, kad ste pošli tražiti oružje... — zamuka starica, stisnuvši tanke ustnice.

Naši zarobljenici drhtnu.

Starica nam dozivaše u pamet ono selo, koje bijasmo posjetili s pioniri.

— Amo su dakle prebjegli? Bit će vam mučno, da se svi prehranite — nasmije se momak i gurne laktom drugoga, koji upita staricu:

— A za što su k vama prebjegli?

— Ne pitaj! Znaš i sam, ako si tamo bio, a ja ne znam, što si i kakav si, a možda ti se i duša spasi, jer evo ni svi ovi prsti nisu jednaki, kamo li svi ljudi — klimaše starica, dignuvši uvis suho-njavu ruku.

— Ne bulazni, stara vještice! — prodere se momak.

— Slutili smo, i nama ćete u pohode, pa spavasmo na po uha — promrmlja starica sebi u njedra.

Sad izpanu iz kuće naši momci, ne našavši nikakva oružja. Kapetan bijaše mrk i ljutit.

Starac se ustane, pa reče onomu vodiču:

— Vlaše, ne znam, kako ti dotječe obraza, da tako lažeš ovim ljudem.

— Ćuti ti, stara mrcino! - viknu vodič.

— Grom te ubio! — vrisnu starica.

U prvi mah je kinula, da mu oči izgrebe. Starica počne najusrdnije moliti kapetana, da joj ne vodi od kuće sina i unuka. I djevojka ga gledaše umolnim, do neba milim pogledom, ali kapetan ni da čuje. Njezino nježno srce provre suzami, zajeca jadna i previje se uz otca. Kapetan se nešto predomišljao, pa sada navali i starac moliti toplom i po izbor besjedom i zaklinjaše ga i nebom i zemljom, da mu ostavi sina i unuka. Nada bijaše već prokljerala u svačijem srcu, tračak bijaše sjevnuo, ali se i za hip ugasio.

— I ti ćeš s nama, starče! Na noge! Hajdmo! - zapovjedi kapetan oštro.

Žene se prestrave, probliede, dah im stane. Upadoše u niemo očajanje.

Muhamedanci posluhnu, ustanu, a mi ih obkolismo, pa se maknusmo od kuće s njima. Žene stajahu kao dva kamena stupa. Užas, bol i očajnost preobraziše im lice. Časak gledahu za nama niemo i bezsvjestno, a onda polete za svojimi, probiju se do njih i sviju im ruke oko vrata. Srce mi pucalo, slušajući rieči: "majko, otče, sinko", rieči izgovorene potresno i očajno. Naši ih momci razstaviše. Žene opet gledahu za nama. Starica vrisnu i sruši se na zemlju. Djevojka pokrije lice rukama, klone i svije se preko starice, protegnute na tratini.

Malo se kašnje svi okupismo kod džamije. Satnija je obkolila do dvadeset Muhamedanaca, što starijih što mlađih, a svi su kršni ljudi. Grakne li koji naš momak na nje, oni ga ne čuju, nego pogledavaju svoje kuće i šute. U selu bilo sve tiho i pusto. Krenusmo iz kotline sa zarobljenici. Ernesto, ja i još šest momaka bih smo predstraža, te se udaljismo od satnije za dvie stotine koraka, po prilici. Sunce je pripicalo, sievali su bodeži na puškah pod surimi klisurami. Kad se izverasmo na vrh vrleti, pogledah u kotlinu i u selo, gdje su se sada vidjeli ljudi, kako trče od kuće do kuće.

Prohodismo gorovit kraj, na sve strane zakovitala se brda, a nakon četiri sata hoda padosmo na liepo polje, okruženo šumom. S nama bijaše sada malo "Vlaha"; kadšto bi još po kojega

ugledali sad povrh šume, sad na kraju polja, kako uzmiče, pognut pod teškim bremenom...

Kad stigismo u sredinu polja, zatrubi trublja, da stanemo. Sjedosmo na travu. Satnija nam se približavala; idu momci u hrpi, bliešte se bodeži na suncu, vide se šarene ljetne haljine obkoljenih zarobljenika. Satnija se primakne predstraži na stotinu koraka, pa sjednu momci i Muhamedanci posred polja. Ernesto i ja šutimo i davimo se crnim kruhom. Malo bilo, pa se lecnemo, opaziv deset momaka, gdje nam dovode dva Muhamedanca, otca i sina, koje smo zarobili kod one kuće na osami. Momci ih obkoliše, a s njima ide kapetan, onaj kozičavi vodič i još dva "Vlaha". Ta četica stane pred nama. Skočismo na noge. Kapetan nas prebroji. Bilo nas osam. Ja protrnem i pogledam Ernesta. Bijaše bled. Kapetan zapovjedi, kako već ono ide po vojničku, da se priredimo za pucanje, a Muhamedancem da sjednu na zemlju pred nama. To oni učine. U srcu mi stine krv, prelete me trnci. Gleda nas satnija, gledaju nas oni drugi zarobljenici, gleda to siedi starac, otac i djed onima, koji sjede pred nama. Kapetan zapovjedi predstraži, da se približi onoj dvojici na tri koraka. To je po propisu: udaljenost tri koraka, četvorica pucaju na jednoga. Zamagli mi se pred očima, uzmaknem za korak i izpustim pušku iz ruku. Kapetan mi naperi revolver u prsa i grakne njemački, da sam kukavica. Dignem pušku i zirnem u one jadnike. Sjede jedan uz drugoga i upiru sokolove oči sad u nas, sad u nebo. Krasni su ljudi, mladi i zdravi, još im srce u grudima bije, još im život plamsa u očima, još vide svoga siedoga otca i djeda, još im sunce sije s vedroga neba. Nasta tišina: puklo je pred nama pusto polje, grozna je muklost zelenih šuma, oko nas pahne kadšto mrtvim mirisom trave. Kapetan me biesno gleda, ciev se njegova revolvera sjaji. Stojim pred starijim Muhamedancem, a Ernesto pred njegovim sinom. Okrenem lice od onih nesretnika, da ih više ne vidim žive. Puška mi je nekako naperena u prsa starijega, trese mi se u rukah, kapetan je već protegnuo prama meni desnicu, ja ne vidim ništa, ne znam što se sbiva, čekam smrt i želim, da se prolomi nebo nada mnom, da mi se zemlja provali pod nogama. Srce mi se sledilo, sapelo me u grlu, mrak me obavio, sva se priroda oko mene ukočila...

Na kapetanovu zapovied prasne osam pušaka. Polje zatutnji, jeka zamnie u šumi. Prenem se, drhćem od groze. Sto se to

sbilo? Pogledam one na travi. Otcu je smrskan nos, sinu je probijeno čelo, puši se pusta krv. Svalili su se na leđa i protegli.

Onaj kozičavi vodič izkeči zube, u očima muzne mu nešto odurna, pa udari dva puta nogom glavu starijega. Glava se zaljula i okrvavi travu.

V.

Naši momci žurno izkopaše jamu, pa zavalije u nju onu dvojicu. Kozičavi je vodič još jednom udario okrvavljeno lice starijega. Brišući za tim svoju nogu o travu, izkeči zube kao odrta lisica i stade se kesiti. Zazeblo me u srcu, sito mi se navuklo na oči, grozna mi misao bila manula glavom, već htjedoh zamahnuti puškom, da mu razmrskam kundakom lubanju. Vodič me pogleda preplašeno, razvali oči i zinu.

— Vlaše, nemoj zaboraviti, znaj, nevolja ide redom, kako ti je rekao jutros ovaj, koji tu... u grobu... - ne svrši Ernesto, jer mu se glas u duši u grlu od velike uzrujanosti.

— Nosi mi se izpred očiju, da te ne!... — zagrozi se jedan naš momak vodiču, koji drhtaše od straha.

Stražimeštar naslonio se na pušku i spustio glavu na prsa. Poglednuv u jamu, uzdahnu:

— Jadni ljudi!

Vodič pođe k satniji, gdje je već i kapetan bio.

Jama bijaše duboka malo više od jedne stope. Otac se svalio u nju na leđa, a sin je pao na bok, prebaciv otcu ruku na široka prsa, kao da se hoće uz njega priviti. Glava mu je uz otčevo rame, lice mu se obrnulo k zemlji. Već se ne puši krv oko probijena otčeva nosa; zaustavila se na brcima i tu se krutila. Oči su mu širom otvorene i ukočene u vedro nebo. I prsa su mu krvava, kapetan nam vikaše, neka se žurimo. Momci stadoše naglije bacati zemlju na onu dvojicu, a ja ne mogah skinuti s njih očiju i gledah, kako izčezavaju pod grudami, kako im sunce još osvjetljuje ruku, sad nogu, pa koljena, te čas ovdje, čas ondje nešto šarenih haljina. Već je sve gruda do grude, crna zemlja pomiešana sa zelenom travom, još su mi oči prikovane za onaj grob, još traže, da vide nešto od one dvojice, možda čvrstu ruku, jedan dio čela, ali grude padaju, još se vidi otčeva brada, jama se puni, još osvjetljuje sunce krvavo tjeme mlađega. I tu je pala gruda...

Pridignem glavu, obazrem se, čudim se, čini mi se, da me je obmanuo grozan san. Preda mnom se crni zemlja, Ernesto je probhedio, oko mene sve nešto čudno bruji, mukli šumet pro-dire iz šume, glavu mi stisnuo gvozden obruč, gorkost me zalila, i guši me. Mučim se, da se priberem, da se vinem iz strašne bezdanice, gledam pušku i groza me spopada...

Ernesto me uhvati za ruku i upita me, da li mi je zlo, a ja se davim, pali me u grlu, ne mogu izustiti ni slova. Prijatelj me odvede k satniji, koja se je već bila postavila u red, da pođe dalje. Sad pogledah onoga starca, koji je vidio, kako smo mu zakopah sina i unuka. Sieda mu je glava pognuta, duga mu se brada potresuje. Satnija se makne. Opet bijasmo Ernesto i ja u pred-straži. Prođosmo preko polja i stadosmo uzlaziti šumovit brieg, a kad budemo na vrhu, okrenem se i oko mi uteče na grob, što se je crnio posred polja. Na vrhu briega nije bilo šume. Zaroblje-nici idahu muče, obkovani satnijom. Onaj je starac težkom mukom gmiljao iza nas. Malo zatim opet zapadosmo u šumu i prohodismo ju putinom, slučajno prodrtom. Na mjestima vid-jele su se kroz bukve velike klisure, poškropljene suncem, koje se bijaše primaklo k zapadu. Nebo se oblačilo. Svud oko nas bijaše mrtva tišina; kadšto bi se čuo iz šume odglas stupaja i glasova naših momaka. Idasmo u Banju Luku kraticami, a put nam pokazivao onaj kozičavi vodič. U prvi sumrak dune hladan vjetar. Kad nam bude noć za vratom dođosmo na banjalučku cestu. U to sjevnu munja i debele se kaplje prosnu iz crna oblaka, vjetar zahuče. Jošte hodasmo po sata, pa se dočepasmo jednoga sedla. Tu bijaše malena daščara, a oko nje do dvie satnije pješadije. Do Banja Luke bilo još tri sata hoda, te je s toga kapetan odlučio da prenoćimo na golom briegu. On uđe u daščaru, gdje su bih i drugi častnici, a mi posjedasmo oko zarobljenika.

Dugo je kiša lievala; zarobljenici i mi pokisosmo do kože. Kako je studen vjetar duvao, mnogi cvokotahu zubima. Kad bi munja sjevnula, pogledao bih onoga siedoga starca: sav se bio skućio i niemo je zurio u mračnu noć. I u tmici vidjelo se njegovo bielo lice. Kadšto bi uzdahnuo, pa pritisnuo drhtavom rukom srce i pogledao u nebo. Od jutra ne bijaše ništa okusio kao ni oni drugi. Ernesto mu ponudi kruha, a on skretaše glavom da ne će.

— Uzmi, starče, nije u njemu otrova. Jedi, da ne pogineš, uzmi!

— Ne ću, ne mogu - klimaše starac.

— A je li ti još koja mužka glava u kući? - upita ga Ernesto.

— Nije, nije — uzdahne starac, pa počne spominjati ime svoje žene, svoga sina i svoje unučadi:

— Jao, jadne kukavice — govoraše slabim glasom — crni nam je danas dan osvanuo! Aidžo, mila moja smijalice, tvoj je babo poginuo, eno, tamo, usred polja leži ti uz brata! Jadne moje oči, što ste danas gledale!

Starac tako jecaše. Munja sjevnu i obasja mu bliedo lice, po komu se sustizahu suze.

Pokrih oči rukama, da ga ne vidim. Grozne li noći!...

Nesretna Aidžo, krasna i jadna djevojko, na golom briegu, u burnoj noći saznah ti ime od tvoga djeda, shrvana od boli, umora i glada! Kad je spominjao tvoje ime, vjetar mu je razmetao siedu bradu, drhtao je od studeni, a grom se orio planinama, munje su sievale, kiša je promakala grob tvoga otca i tvoga brata. Tvoj je djed bio obkoljen bodeži. Najvećma se tebe spominjao. Krasna djevojko, gdje si danas? Jesi li našla snage, da odoliš težkom udaru? Je h ti puklo srce, jesi li svisnula od jada i plača? Znaš h, kako su ti poginuli otac i brat? — Siroto, uvijek si mi pred očima! Nikada ne ću zaboraviti, kako su ti drhtale grudi i ustne, kako si mučno jecala, kako ti suze obliše milo lice, kako si očajno zavapila: slatki babo! kad su te iztrgli iz njegova naručja. Tužna Aidžo, jesi li našla njihov grob? Jesi li me proklela na onom pustom polju? Aidžo, sretne si dane živjela u svojoj divnoj i skrovitoj kotlini, posred zelena vrta, što ti se stere oko otčinskoga doma, cvala si kao u bostanu ruža, bajna i mirisava, bila si i vesela i blažena i bezbrižna, ah se zablještiše puške pod tvojimi vrleti, spustila se vojska u tvoje zabitno selo, nasto graja i trka, pa ti odvelo otca, djeda i brata. Aidžo, ti si se rodila u gorskom kraju tužne Bosne, a ja na kršnoj obali hrvatskoga mora, nit je tvoj babo što meni sakrivio, nit ja njemu, nisam ni znao, da vas sunce grije, a ti me proklinješ! Nesretna djevojko, ako si još na životu, teško da ti se ikad radostan smiešak vrgne na ustne! Duša ti se čemerom zalije, kad se sjetiš onoga dana, a uvijek ti je u pameti, ah se i meni svije tuga oko srca, kad me šine grozna spomen, i meni će mutiti onaj dan sve

dane života moga, i ja se trgnem iz sna, kad mi se izdiže iz duše slika onih lica, krvlju poprskanih. Sjećam se tada tebe i tvojih suza i ne mogu trenuti okom, pa te moja misao traži po tvom tužnom zavičaju, i vidim te posred pusta polja, gdje si se previla od boli nad grobom svoga oca i brata, vidim ti suzne oči, uprte u nebo. Tvoje se crne obrve stežu, nabori očajnosti mršte ti čelo, ustne ti se grčevito potresuju, pred zaplakanim ti licem drhću biele ruke, sgrčile su se tvoje piesti, gledaš u nebo, iz tvojih je surih zjenica preplanula bol, vapiješ osvetu i proklinješ me. Ali... nesretna Aidžo, znaj, čas prije nego izpalismo puške, pogled se tvoga oca sukobio s mojim, znaj, jedna djevojko, tvoj me je otac sažalno pogledao i oprostio mi...

U razblješće krenusmo sa zarobljenici put Banja Luke. Jedan je zarobljenik ostao na travi iza daščare: Aidžin djed. Starac se sgrčio na zemlji i sav pomodrio. Kiša je tiho sipila i probijala mu lake haljine i ostarjele i krhke zglobove. Na sjevernoj strani opet se sbila crna tmuša; najviši oblaci, grdne otrancine, letjele su tmurnim nebom, gonjene silovitim vjetrom. U daljini čuo se šum. Ostali zarobljenici tužno se pogledavahu, a nekoji i jecahu, kad se razstajahu sa siedim starcem. Htio je pridići glavu, ali mu odmah pala na mokru zemlju. Bezsvjestno gledaše svoje drugove i grčevito micaše prstima suhe ruke. Čim se udaljismo od daščare, zaurla vjetar golim briegom i opet udari kiša, kao iz kabla.

Nakon nekoliko sati mučna hoda, eto nas na pomolu Banjoj Luci. Gust se i crn dim vijao nad sredinom prostrane varoši, a na mjestih probijao ga plamen. Promatrajući taj neobični prizor, silazismo strmenitom planinom Osmačom, onimi karatkimi zavoji. U to se otančali oblaci, pa bi sunce provirilo i obasjalo sad ovaj, sad onaj dio nesretne varoši. Udarismo kroz dolnji "šeher" put tvrđe. Težkom sam mukom hodao, jer me bijaše uhvatio grč u desnom koljenu, a kapetan stao me grditi, da nije grđe mogao. Već sam više puta bio osjetio ljutu bol u nozi, a nije ni čudo, kad sam onoliko noći prepatio pod "Vedrim" nebom, u vodi.

Banjalučki grad, tvrđa, leži na Vrbasu. Priča se, da su ga sazidali bosanski kraljevi. Ko želi točno saznati, koliko se je puta zametnula krvava igra oko njegovih bedema, neka otvori poviest, a nije moja da nabrajam, kako su ondje dosta puta na-

stradali Austrijanci. I danas pripoviedaju Muhamedanci s ponosom, kako je g. 1737, vojvoda Hildburgshausen pritisnuo banjalučko polje s jakom vojskom, ali u zao čas. Vezir Ali-paša udario kao grom iz vedroga neba, došuljav se vojsci za leđa, pa ju posve razbio. Malo ih uteče glavom bez obzira. Mnogo Austrijanaca pogibe toga dana, sila ih se zadavilo u Vrbasu. Austrijanski ratovi zapremaju mnogo stranica historije, koja nam pripovieda, koliko je gdje Austrijanaca palo, ali, na žalost, nisu to bili samo oni, kojim je domovina "pod i nad Ennsom".

Svi se usupnusmo, stignuv u blizinu čaršije, k liepoj džamiji, koja se diže baš pred glavnim vratima tvrđe. Smrdljiv se i crn dim vitlao u tmurnom zraku i obavijao vitke munare, iskre su letjele na sve strane, sve garište do garišta, a još gore mnoge kuće, iz dućana suklja plamen, sve se ruši, puca, praska. Uđosmo mostom preko jame u tvrđu. Kapetan nas vodio iz dvorišta u dvorište, da nam nađe mjesta u kakvoj kućerini, ali već bijaše sve nabito vojskom, već bijahu sve zapremile one "dvie" satnije grofa Andrašija. Sad se nastanismo pod dugimi svodovi zidina, što diele dvorišta, a mnogi se zavukoše pod velike "kuružnjake". Da, u onoj tvrđavi ima i kuružnjaka. Do mala saznasmo sve potankosti krvavoga okršaja, što se bješe sbio pred četiri dana. Vojnici nam pokazivahu grobove svojih drugova, zakopanih među bedemi grada. Ti se bedemi nadvisuju poput stepenice, a među njima raste trava. Obkopi su na mjestih dosta široki. I bedemi su široki i obrasli gustom travom, a svako malo nabasaš na okrugle tratine, gdje su veliki turski topovi, zaštićeni nad-sipom. Tvrđa je baš u sredini varoši i zaprema velik prostor. U njoj ima sila sgrada, skladišta, kula, pa prostranih dvorišta, tursko groblje, cio labirint. Kuće su trošne, zidovi razpucani, krovovi nahereni, crne daske strše po njih, na prozorih razlupana su stakla, sve mrko, na po porušeno. Vidik je sa bedema prekrasan, i na tvrđu, gdje se križaju tolike zidine, i na čarobnu banjalučku *okolinu*. Među bedemi ima i drveća, a najednom se je mjestu razgranio velik orah. Na kraju zadnjega dvorišta crni se veliko zjalo, a to su vrata, kud se silazi na Vrbas strmom stepenicom kroz onaj široki bedem.

U večer istoga dana pođe naša satnija u "službu", na stražu, kakvih je mnogo bilo oko grada. U noći bijah "vedette". Bilo se posve razvedrilo, uštap se izvalio iza planine i obasjao veliko polje, što je puklo pred varoši.

Poveće sgrade i munare i bliži briegovi bih su ožareni krvavim svjetlom požara. Nekoliko je momaka ležalo na čistini do petdeset koraka iza mene, a ja stajah u niskom šikarju, osloniv se na pušku. Preda mnom, malko podalje, sterala se ravnica, a po njoj se lelujala paprat na noćnom povjetarcu. Na kraju polja dizala se magla. Onaj bi ćuh kadšto nanosio ćudan vonj, pa bih zaćepio nos. Ja se obazirah dulje vremena, da vidim, odkud se diže onaj smrdež. Koraknem nekoliko puta i naglo se trgnem, opaziv u šikarju ćovjeka. Priberem se i zaćepim jaće nos, pa se približim mrtvacu. Ležao je na leđima, lice mu bijaše pocrnilo, obrivena mu glava bijaše krvava, a tako i velika brada. Nesretnik se zavukao među ono šikarje poslije okršaja, pa ondje izdahnuo, da bude plijenom zvjeradi, jer ga mi ne pokopasmo, a teško da su ga našli Muhamedanci. Ja sam odmah javio gospođinu kapralu, kako sam našao mrtvacu, te ga i umolih, da ga zakopamo, no on ne htjede ni ćuti, jer da smo mi u "službi", pa da se moramo po propisu oprezno šuljati, da nas ne bi neprijatelj opazio. Sljedeći dan saznasmo, da ima još mnogo mrtvacu u okolnih šumah, a tako je i bilo.

VI.

Kapetan me gledao priekim okom, iz duše me mrzio, pa da mi se osveti, da me tobože ponizi, evo što je učinio. Onaj dio naše pukovnije, koji bijaše u Banjoj Luci, imao je svoje volove, do trideset glava, a kadšto i više. Jedne bi zaklali, druge kupili. Treći dan po dolazku u Banja Luku, izgrdi me kapetan, jer da nisam ničemu, pa mi javi, da ću ćuvati volove, da ću ih voditi na pašu po bedemih. To isto reće i dvojici momaka, koji su bih i kod svoje kuće ćobani, kozari. Momkom sine lice od radosti, jer su se tako oslobodili naporne službe. I mene je veselilo, što ću provoditi idilićki život. Kapetan me htio poniziti, jer jadan nije znao, da je ćuvao po planini ovce i silni junak Miloš Voinović, sestrić, da sestrić, srbskog cara Stjepana, kako nam to pripovieda pjesma o "Ženitbi Dušanovoj". Kad se nisu stidili sestrići srbskih careva pasti po planini sitna krda, ja bih se mogao ponositi, ja plebejac, što sam pasao ne ovce po planini, nego brajne, goveda po bedemih tvrđe. U ostalom, rado priznajem, da se ne ću nikada proslaviti silnim junaćtvom, kao što se je

proslavio Miloš Voinović "U Leđanu, gradu latinskome", ali ne će ni tko drugi od svih, koji su sa mnom u Bosni bili, ne će ne, tako mi mile uspomene na ona krasna goveda!

Kolovoz bijaše na izmaku, dan bi osvanuo za danom jedan ljepši od drugoga, a ona dva momka i ja tjerah smo volove na bedeme. Liepa, šarena goveda ne bi ostala na okupu, već bi se razišla po onoj dugoj strmini, pa bi mirno pasla rosnu travu. Rano bi sunce obasjalo volove i zeleni bršljan po razpucanih zidovih. Momci su mi često pripoviedali o svojem zavičaju i o doživljajih na planinah svojih, i govorili su sa žarom o svojih kozah i janjićih, spominjući se vukova, oluja i vijavica, i glada i žeđe. Kad bi sunce stalo pripicati, legli bi oni u hlad, pa tvrdo usnuli. Ja sam tada ležao pod granatim orahom i točno bilježio sve sgode i nesgode svoga boravka u Bosni. Kad bih se umorio, razmišljao bih, kako da opišem neke "utiske", pa bih se zabravio i zagledao u divnu okolinu, u grad, u tolike munare. Nebo bijaše sjajnoplavetno, nad šumarni zrak bistar i proziran, po rodni kosah micahu se ljudi, na cesti, što presieca polje, dizao se prah, zibale se čete, amo bliže, čuli su se bubnji i trublje. U vrtovih među kućami žutilo se i rumenilo voće, grane šljiva lomile se pod težinom ploda, u hladu šetahu žene. Iz jednog se vrta čuo djetinji smieh. Na "čaršiji" bila su crna garišta, na suncu laštali su se veliki kupovi izgorena žita. Volovi su mirno pasli, nekoji se spuštahu nad sam obkope, te se činilo, da lebde u zraku, a tamo daleko iza njih svio se Vrbas na lakat i blieštio se na suncu. Cesto stajaše preda mnom koji šarko, i mirno žvakaše travu. Veliki mu se rogovi doticahu grane oraha, tanke su mu niti sline visjele s ustiju, i mirno me i blago gledaše, a ja bih vidio u njegovu milom i velikom oku i sebe i jedan dio neke munare, a kadšto i vojnika, koji je iza mene šetao na straži, malo podalje na bedemu. Šarko bijaše tužan, kao da sluti, što ga čeka. U njegovih blagih očijuh bijaše i neizmjerne dobrote i neizrecive utjehe. Gledao me i gledao, i žvakao travu onih bedema i onih obkopa, travu izraslu na grobivih.

U sumrak tjerah smo volove na vodu, na Vrbas, prolazeći sva dvorišta tvrđe. Moji drugovi govedari dosta su me "uvažavali", ja sam bio dapače prvi u onom triumviratu. Tvrdo vjerujem, da sam tada bio prvi i zadnji put u svojem životu "šefom". Moji drugovi i ja imali smo svaki dug prut. U trećem je

dvorištu tvrđe bilo uvijek častnika, koji me prezirno promjerahu, kad sam prolazio mimo njih s marvom. Jednog dana, eto golema jada! Volovi se prestrašili glasbe, pa stali trčati po dvorištu i nagnali u bieg gospodu častnike. Neki poručnik, bijaše veoma mlad, reče mi podrugljivo, da ne znam ni marve pasti. Ja ga pogledah, a on me upita, smijući se posprdno:

— Zar vas nije stid pasti volove?

- Nije, jer nije vas među njima - odvratih.

Reserve-lajtnant pocrveni. Nije me prijavio. Čudo!

U jednom od onih izrovanih i blatnih dvorišta banjalučke tvrđe bijaše duga i pocrnjela kućerina, a iza nje nekoliko velikih kuružnjaka, naherenih, izbočenih i na više mjesta probijenih. Uz same kuružnjake, iza njih, stajaše visok zid, razpucan i prikrit gdje gdje bršljanom. Malo podalje stislo se u kutu tursko groblje. Čim bi unoćalo, zavukla bi se naša satnija pod kuružnjake, ali ne bi momci odmah svi legli, nego razgovaraj, pij, puši, pjevaj, smij se i svađaj se, a stražmeštar se Marko ljutio, te psovao najosornije. I u ostalih se dvorištih pjevalo, čuo se grohot, čuli su se povici u više jezika, pa bubnjanje, škripanje kola, topot konja i pojedini zvuci glasbala vojničke glasbe. Oko devete zatrubile bi trublje, po koji momak pridolazio bi iz kantine, te bi se zavukao pod kuružnjak, i sve se malo po malo stišavalo.

Na našem se noćištu sastajah kadšto sa Ernestom; pušili smo i tiho razgovarali, a napokon, u kasnu noć, usnuli. Ah kakav bijaše taj san! Na onom tvrdom tlu obraćah se s boka na bok i snivah o volovih, jer bijah uvijek u strahu, da će se razštrkati na sve strane, po drugih dvorištih, a tko da ih onda u jutro sakupi? Nažuliv kosti, sjeo bih i gledao na groblje, gdje su ležala goveda pod šljivami, među nadgrobnimi spomenici čudna oblika. Cesto sam ustajao, da prebrojim goveda, a onda bih se opet skućio pod kuružnjak i utonuo u svakojake misli.

Vrieme bilo opet okrenulo na kišu. Crni su se oblaci gonili nad tvrdom, samo kadšto bi provirio mjesec i poškropio svojim sjajem goveda na groblju i one spomenike od posivjela kamena, nalične stupovom, što bi dosegli do pasa odraslu čovjeku. Svaki je spomenik na vrhu okrugao i debeo kao glava zelja. U tvrđi bijaše sve tiho. Momci su ležali jedan uz drugoga, crnih se pod

dugimi kuružnjaci i gubili se u mraku, a mnogi su izpružili noge u dvorište, te se kadšto zasvietli na mjesecini izlizan čavao njihove poderane obuće. Svaki četvrt sata javljahu se straže na bedemih. Vrbas je šumio pod mostom, momci su hrkali na sto načina.

Bijaše mrkla noć, kad sam zadnji put prebrojio volove, nebo se bilo zastrlo oblaci, mrak se bio sgusnuo. Sjedeći na svom noćištu, slušao sam mučno disanje izmučene momčadi i bio sam se zaglibio u misli — pa prestao misliti. Na drugom kraju pod kuružnjakom sjedio je vojnik i pušio smotku, svaki je čas palio šibice i nosio ih pred usta, a ja sam tada vidio njegovo crnomanjasto lice, velike mu i crne obrve i vatrene oči. Bijaše mrtva tišina u crnom dvorištu. Prve se debele kaplje prospu, zaštro-potaju po krovu one kućerine i zašušnje među lišćem šljiva. Jedan vol zamuče na groblju. Prenem se iz misli i povalim se na zemlju, jer nisam, već mogao sjediti onako sguren. Slušao sam zatim, kako voda curi sa zida, kako glogoće po maloj strmini sa bedema pod kuružnjak, kako nam se približuje, pa do mala osjetih studen na ramenu. Voda se spustila sa širokih bedema k zidu, a onda dopljuštala k našim glavam.

U jutro, baš kad sam htio s volovi na pašu, dođe k meni stražmeštar Marko, pogleda me tužno i sažalno, poda mi desnicu i stane ljuljati glavom.

- Što je, gospodine Marko? — upitam ga.

- Uf! Trebalo je da vam kažem još sinoć, ali sam htio, da mirno spavate. Koga ste biesa učinili?

- Ja?...

- Zovu vas pred vojnički sud - reče Marko nestalnim glasom.

- Mene?

- Danas ne ćete s volovi... Ja vam ne mogu pomoći. Kapetan mi je kazao, da pođete u zadnje dvorište pred onu kuću, gdje je sud. Ja ne znam, što ste počinili. Znate, u ratu smo — strogost! Uzmite sa sobom sve svoje stvari. Ne mogu vam pomoći. Budite pametni i mudri, ta što ćete vi proti sili? S Bogom, jadni gospodine! Oprostite mi, ako sam vam se kada zamjerio. S Bogom! — uzdahne Marko, stisne mi desnicu, pa se udalji.

Htio sam govoriti sa Ernestom, ali on bijaše u službi. Uzeh pušku i telećak, oprtih se, pa pođoh u zadnje dvorište i sjedoh pred kućom, gdje se bješe smjestio sud naše brigade.

VII.

Bilo se razvedrilo. Ja okrenuh mokra ramena i pleća suncu, što se bijaše pomolilo iza bedema. Dugo sam vremena stajao pred onom kućom i čekao, da me tko zovne, da saznam, što sam skrivio. Bilo mi napokon dosadno, pa pođoh pred kantine, preko dvorišta. Gospodar kantine, čovjek malen i debeo, rado se sa mnom šalio. Zvali smo ga šior barba, što znači u hrvatskom jeziku: stric. Šior barba imao je dugu prosiedu bradu; zahvatila mu pojas. On je kupovao od vojnika i turski novac...

— Baba, kako teku poslovi vaše bourse? — našalih se.

— Dobro! — kimne i namigne mi, da uđem u njegovu daščaru. Pokaže mi za tim velik kup novaca, turskih nota.

— Za sve ovo nisam dao ni dvadeset forinti, a da nisu pali ovi papiri, vriedili bi nekoliko hiljada, da deset hiljada - nasmije se barba i udari šakom po papiru.

— Pa što ćete s tim novcem?

— Sto? Ići ću u Carigrad, pa ću ga tamo prodati. Bio sam ja deset godina u Carigradu. Za ovaj ću kup dobiti nekoliko hiljada forinti. Evo, gledajte ovu notu. Ovo je pedeset forinti, a ja sam ju dobio za dvie čašice rakije. Ako imate vi?... — nasmija se lukavo.

— Ne imam ja - odgovorih mu.

— Vama bih bolje platio...

Htjedoh izaći iz daščare.

— Čekajte! Kad ste već ovdje, htio bih... vi znate, da h ima tko drugi ovakvih papira. Ja vas molim... znate, ruka pere ruku, a...

— Ne znam ja. Šior barba, s Bogom!

— Kamo ćete?

— Zovu me k sudu.

— K sudu!? - zinu barba.

— Da, k sudu.

— Vas! — uzčudi se jače šior barba, promjeri me od pete do glave, upre mi u lice sive malene oči i pogladi dugu bradu.

— Što me gledate tako sumnjivo? - upitam ga.

Barba me uhvati za ruku i šane mi na uho:

— Ako imate štogod u telećaku... ostavite kod mene; ne će vam se izgubiti. A, vi me poznate!...

Ja se nasmijah.

- Čujte me, nemojte se šaliti sa sudom! Govorim vam kao otac. A, vi me poznate! - reče i postavi ruku na prsa, digne široka ramena i zatvori oči.

Opet se nasmijah, pa se maših iz sobe. Barba nije se mogao prečuditi. I danas mislim, da nije vjerovao...

Sjedio sam za tim pred kućom, gdje bijaše sud, a barba mi živo namigivao, zvao me kažiprstom i klimao mi glavom, da dođem k njemu. Već me to srdilo, pa se okrenuh, da ga ne vidim. Ne potraja dugo, a do mene neko zakašlje. Eto ti šiora barbe! Idući uz mene, ne pogleda me, nego mi tiho reče:

- Spasite se, dok je vremena. Dođite k meni! Ostavite kod mene telećak. Pretražit će vam ga!

I opet zakašlje, pa se povrati u svoju kantu, lagano šecući.

Gledam za njim, kako vuče debele, valjaste noge, pa opazim desetak vojnika na kraju dvorišta. Vojnici idahu prama meni. Na njihovih puškah sievale se bajunete. Nisam se čudio tomu običnomu prizoru. Vojnici su obkolili nekog Muhamedanca, pa da ga vode k sudu. Kad stignu pred kuću, gdje sam ja bio, sjede Muhamedanac. Bijaše to neki bogati beg, čovjek u pedesetoj godini, srednjega rasta, te neobično širokih ramena, jaka i žilava vrata. Njegove gospodske haljine bijahu zlatom izvezene. Stegnuv crne i guste obrve nad orlovskim nosom i namrštit široko i oblo čelo, mrkim je pogledom kosio vojnike i stiskao zube. Njegovo se crnomanjasto lice bilo tamno ožarilo, krv mu kipjela, mučio ga bies, crne mu oči sipahu vatru. Pravi zmaj! Još nisam nikada vidio onako grozna i mrka pogleda, onako izrazita, muževna i krasna obličja. Disao je kao lav, kad hoće da zaskoči svoj plien, prsa mu se nadimahu, ramena mu se dizahu, a kadšto bi sav zadrhta. Naši ga vojnici muče gledahu. Tako prođe po sata. Beg pogladi kratku, crnu i rudu bradu, poposuču debeo brk, pa ošine jednog vojnika plamenim pogledom, i reče muklim, dubokim glasom:

- Daj vode!

- Vode? Evo na, pijte, pijte! - usitni vojnik i skine naglo sa sebe staklenku.

Beg omota grlo staklenke svojim bielim svilenim rubcem, nagne i izciedi do zadnje kapi. Kad otare usta, izvadi iz džepa zlatnu kutiju, u kojoj bijaše duhan, pa napravi cigaretu.

- Vatre! - reče istomu momku.

Vojnik potraži naglo šibice, uzme jednu i zapali ju na stegnu. Beg mu zahvali i poda svoju kutiju, veleći:

- Dimi!

Momak se radostno osmjehnu i smota cigaretu. Sad zamole i drugi vojnici bega, da im da duhana, a on kimne, da dozvoljava. U hip mu izprazniše kutiju.

- Odklen si ti, beže? - upitah ga.

- Bi li i ti, more, dimio? Vidiš prazna je - odgovori pogledav me mrko i pokazav mi svoju kutiju.

U taj par opazim onoga mladoga častnika, koji me bijaše prvi dan posprdno upitao, da h me nije stid pasti volove. On mi se približi, a ja ga pozdravim po propisu. Pocrveni i zovne me u vežu kuće, pa se ustoboči preda mnom.

- Vi ste jučer pogazili disciplinu na najstrašnji način. Vi ste se usudili... a, vi znate, što ste mi odgovorih? - reče mi oštro.

- Molim, gospodine poručniče, da me niste izazvali, ja ne bih...

- Tiho! Ja nisam znao, tko ste... Zahvalite Bogu, da imate sa mnom posla! Govorio sam noćas s vašim prijateljem Ernestom, koji me je umolio, da... razumijete li?...

- Razumijem, gospodine poručniče.

- Vi žalite, da ste me uvriedili, žalite li?

- I vi ste mene, gospodine...

- Tiho! Kad ja govorim, treba da vi...

- Ali molim...

- Vi dakle žalite? Nemojte se šaliti!

- Ja se ne šalim.

- Kako to?

- Što? Ja vas ne razumijem, gospodine poručniče.

- Ajte do vruga! — reče poručnik, pa se naglo udalji od mene i poleti stepenicom u prvi sprat.

Vratim se pred kuću i opazim, kako me opet zove k sebi šior barba. Hoću da upitam nešto onoga bega, ali preda mnom stane mršav mladić, bled, duga tiela i kratkih nogu. Bio je kapral. Odmah mi se pričinio dobroćudnim čovjekom. Reče mi svoje ime, upitav me najprije, da li se ja zovem tako i tako.

- Jest, gospodine kapralu.

- Ja sam pisar kod suda naše brigade. Gospodin me auditor poslao, da vas potražim.

Gospodin kapral imao je male brčiće, a usta od uha do uha. Smiešio mi se vrlo ljubezno, a napokon mi podao i desnicu, ali nekako plašljivo.

- Izvolite sa mnom - umoli me.

Ja se čudim toj prijaznosti.

Popesmo se u prvi sprat. Gospodin kapral pokuca na jedna vrata tiho i bojažljivo.

- Herrrrein! - odgovori iz sobe hrapav glas.

Uđosmo. U sobi bijaše jedan častnik. Sguriv se nad stolom, pisao je nešto, te kao da zna, tko je stupio u sobu, nije se htio ni ogledati. Pisar sjedne k svomu stolu, a ja stajah dugo vremena uz vrata. Napokon ustane onaj častnik i stupi preda me. Bijaše kapetan auditor, čovjek poguren, niskih ramena, ćelave i šiljaste glave, blida i dugoljasta lica. Njegove zelenkaste i malene oči bijahu crvenkaste i suzne od upale.

- Kako se zovete? - upita me malne ljutito, približiv se sa svojim nosom k mojemu.

Rekoh mu svoje ime.

- Kako? Govorite glasnije! - prodere se auditor.

Ja ga poslušnuh, saznah, da je nagluh.

- Prokleta ta slavenska imena! - razljuti se auditor, ne mogavši odmah izgovoriti zadnju slovku moga imena.

Auditor je znao samo njemački. Gladeći prosiedu i riedku bradu, uzšeta se sobom i upita me:

- Čujem, da ste velik nevaljanac. Ha! Vi ste volove pasli? Je li istina?

Ja sam šutio, a on graknu:

- Vi bluna! Odgovarajte!

- Na što?

- Da li ste volove pasli?

- Jesam.

- Pa za što mi niste odmah odgovorili? - zakriešti.

- Mislio sam, da me pitate, da li sam nevaljanac.

- Pazite se! Ja ne trpim lakrdija! - vrisne auditor.

Imao je debele ustnice, a donja mu se razvalila i nizko objesila i otkrila crne i velike zube. Kad je govorio, sve je prskao.

Čas me za tim upita, smiriv se malko:

- Znate li vi prevadati s njemačkoga jezika na bosanski?

- Znam - odgovorili.
- A s bosanskoga na njemački?
- Znam.
- Ne lažite! — viknu auditor.
- Ne lažem.
- Onda sam s vama napravio terno. A znate li i talijanski?
- Znam.
- Vidjet ćemo. Bit ćete tumač kod suda naše brigade. Jeste li razumjeli?
- Jesam.
- Vi ćete već kod mene naučiti, što je red! Sjedite k onomu stolu. Ako ne slušate, bacit ću vas u okove. Jeste li čuli?
- Jesam.
- Sjedite!

Odmah mi dao nekakvu hrvatsku prijavu, da ju prevedem na njemački. Oko podne prisegao sam, da ću savjestno obavljati svoj posao. Sljedećega dana bješe došao u našu pisarnu brigadir, general zapovjednik postaje, te me strogo opomenu, da vršim točno svoju dužnost, i reče mi, završiv prodiku, da je moj "djelokrug" veći i važniji od "djelokruga" mnogih časnika.

Kao tumač imao sam mnogo posla. Od rana jutra do kasne večeri prevađao sam prijave na njemački. Mi nismo sudili samo našim vojnikom, kojih je bilo iz Hrvatske, Dalmacije, Istre i Kranjske, nego i Bošnjakom, a kod svake razprave, kad ne bi znah optuženici, ili svjedoci njemački, bio sam ja tumačem. Auditor se snebivao od čuda, što sam razumio i Hrvate, i Dalmatince, i Istrane, i Kranjce, i Bošnjake, te me jednom upitao:

- Kada ste vruga naučili sve te jezike?

Kazah mu, da svi oni ljudi govore isti jezik, nu on klimaše nepovjerljivo i zabezeknuto me gledaše.

Evo postupak našega suda. Pripoviedat ću samo jedan događaj, jer se postupalo i kod ostalih na isti način. Jednoga dana stiže prijava na zapovjedništvo postaje, na brigadira, da je u neko selo došla u noćno doba "skija", razbojnička četa, i da je ukrala i ovo i ono i odtjerala nekoliko goveda. Prijavu dobio je naš auditor od brigadira i predao ju meni, da ju prevedem na

njemački. U prijavi bila su naznačena imena četvorice "razbojnika". Sve "Vlasi". Pod prievodom potpisao sam se, kao obično, ovako: "za točan prievod zaprisegnuti tumač" itd. Auditor, pročitav prievod, sastavi njemačku prijavu na mutesarifa, a ja ju prevedoh na hrvatski, pa pođoh s njom k mutesarifu. Bijaše taj visoki turski dostojanstvenik vrlo ljubezan sa mnom. Počastio me, kao obično, crnom kavom i izvrstnom cigaretom. Prekrasno je govorio hrvatski jezik. Rodio se u Hercegovini. Kad je razabrao o čemu se radi, dao je nalog nekolicini svojih žandara, zaptija, da vode četnicu naše vojske u ona sela, gdje su bili razbojnici. Treći dan po podne nahrupi četa naših vojnika i turskih žandara u zadnje dvorište tvrđe. Vodili su četvoricu otrcanih jadnika, a za njima došlo je mnogo Muhamedanaca. U dva sata preslušasmo onu četvoricu jadnika i nekohko svjedoka. Auditor se "uvjerio" da su krivi, pa odmah umolio zapovjedništvo, da sastavi vojnički sud za sutra dan. Tako i bude. Među onom četvoricom bijaše i onaj kozičavi vodič, koji je udario nogom mrtvoga Aidžina otca. Bio me prepoznao i preplašeno gledao. Sljedećega dana stajaše na banjalučkom polju jedna naša četa u carre, a posred carrea straža od šesnajst momaka, obkolivši obtuženike. U carreu bijaše i vojnički sud. Najniži član suda bijaše pješak, a najviši pukovnik. Ispitivanje trajalo je tri sata. Onaj kozičavi vodič zvao se Velimirović. Nije mogao govoriti od straha. Svi su tvrdih, da nisu ukrali nekakve kotlove i odtjerali tri vola. Oštećeni Muhamedanci prisegoše na *Koran*, da su prepoznali onu četvoricu. Osudaje glasila: vješanje, ali je poletio jedan častnik na konju u grad k brigadiru i donio pomilovanje: ne vješanje, nego: prah i olovo. Ja pročitah nesretnikom osudu i rekoh im, da će ih mušketati. Dok sam čitao, drhtahu mi i ruke i glas. Jedan auditor, ne onaj koji je vodio razpravu, rekao je častnikom:

— Tko je taj tumač? Gle kukavice, kako drhće! — Oko nas bilo se sgrnulo mnogo svieta. Bijaše vedar dan. Osuđenici spustili su glave na prsa i glasno odgovarahu popu, koji ih je zatim izpoviedao i zaklinjao, da priznaju svoj zločin. Oni su još tajili. Na polju nastala komešanje. Carré se otvorio s jedne strane. Osuđenici ne htjedoše kleknuti, nego se previjahu i moljahu za milost. Jedan im momak sveže oči. Sad stadoše još jače naricati i svijati se od straha. Šesnajst momaka stupi pred nesretnike,

čestnajst pušaka prasne ujedan mah. Jedan se valjao po travi. Iz tjemena mu tekla krv. Četiri momka nabiše puške na zapovied i opet ih izpališe u njega. I kozičavi Velimirović ukočio se sada u jedan hip, udariv licem u zemlju.

VIII.

Ciela naša pukovnija bijaše na okupu u Banjoj Luci, te se nekamo spremaše, sudeći po neobičnom komešanju, što se bješe zavrglo u tvrđi. Ja bijah uvjeren, da ću ostati kod suda brigade. Kapetan me auditor napokon zavolio; kad bih prepisivao na čisto njegove zamršene i nečitljive sastavke, nadkapió bi se nad moje rame, pa kad bih izpustio jedan cigli zarezak, stao bi me grditi i sav bi drhtao od biesa, ali ta bi se oluja u malo stišala. U našoj se sobi čulo tada samo škripanje pera i tiho kašljucanje bledoga pisara. Auditor nije nikada bio ljubezan s pisarom, a meni je kadšto kazivao smiešne anekdote iz njemačkih novina, pa se grohotom smijao svomu kazivanju. Pisar se nije smio smijati, jer bi se auditor odmah na njega proderao:

— Vijopac! Tiho! Čemu se smijete? Pazite na svoj posao! - Pisar bi umuknuo i čudno bi žvakao ustima.

Jednoga dana bane auditor u sobu ljutit i mrk, i viknu mi, da ustanem i da mu se približim.

- I vi ćete k svojoj satniji. Uzalud sam molio, da vas ostave kod mene. Glupost li! Kao da ne ima dosta momčadi! Meni će biti teško bez vas — reče mi auditor i počne me hvaliti, a ja se samo čudim i čudim. Hvaleći me, deset mi je puta rekao, kako me je liepo "dressirao", pa kako žali, što me zovu k satniji, jer da mu ne će biti valjda lako "dressirati" moga nasljednika, kao što je mene "dressirao", i kako nikako ne može "dressirati" onoga pisara, da bude vrstnim pisarom kod suda naše brigade. Napokon me stade uvjeravati, da ja nisam nevaljanac i "ein liederlicher Mensch", kako su mu to o meni kazivah mnogi častnici, nego da sam "ein braver junger Mann", koga čeka liepa budućnost.

Dva dana za tim krenusmo ranim jutrom iz Banja Luke prama jugu, ciela naša pukovnija, a bilo je i druge vojske,

pješadije i topništva. Iđah uz Ernesta. Kiša je tiho sipila, vlažna nam studen probijala mokre haljine. Bijaše to početkom rujna. Čete je vodio malen i debeo general, čovjek naprasit, mrk. Duga se povorka svijala među planinama, promičući lagano blatnom cestom. U suton stadoše neki momci zastajati od umora, jer bijahu već od prije izmučeni.

Pukovnijski liečnik strašno ih je grdio, pljusкао ih, i grozio se svakomu, da će ga dati mušketati. Momci su se tužili, da im je zlo, da se ne mogu ni maknuti s mjesta, ah ne vjeruje liečnik, nego udri sad po glavi, sad po licu. Svi su ga mrzili toga liečnika, i častnici i momci, jer postupaše s ljudi veoma prostački. U našoj pukovniji bilo je i liečnika pričuve, bivših jednogodišnjih dobrovoljaca. Bila su dvojica, a svako ih je ljubio i štovao, osim njihova šefa, koji je bio i s njima bezobziran i neuljudan, kako su mi to sami kazivah. Pukovnijski liečnik bijaše srednjeg rasta, crvena lica, prosiede i razčupane plave brade, pljosnata i široka nosa. Njegove sitne, mutne i crvenkaste oči odavahu čovjeka niskih nagona, pa neku tupu zagriženost i bjesnoću. Obično je hodao sam, ogledavao se i vrebao na svoj plien, na umorne momke, shrvane od napora. Pogledaš li tog čovjeka bez srca, misliš, ugrist će te i otrovati tvoju zdravu krv. Ja sam se bio liepo odmorio kod suda brigade, pa sam lako hodao, ah sam se bojao grča, koji bi mi kadšto ukočio desnu nogu, te ne bih mogao ni koraknuti, dok ne bi popustila bol, a to bi trajalo četvrt sata, pa i više.

Kad se naklopi noć, stigismo na Kadinu vodu, gdje svarismo meso i pirinč. Prenoćismo na golom briegu, na kiši, koja je bez prekida lievala. Kad bilo na uranku, nebo se malko razvedrilo, pa opet krenusmo prama jugu. Bijah zadovoljan, da mi je noga zdrava, i nadah se, da ne ću čuti pogrda od pukovnijskoga liečnika. Nakon dva-tri sata hoda, krenusmo s ceste, pa se zabismo u čvor planina, a napokon zalutasmo. Častnici izsmje-hivahu generala. Mi nismo znah, kamo nas vode, ali smo znali, da ne možemo dalje, jer se dizahu pred nama ogromne klisure. Nigdje izlaza. Trebalo je, da se vratimo na cestu, gdje smo prije bih. Opet prošao dan, a ja zdrav kao riba; ni traga grču u nozi. Prenoćismo u nekoj dolini, uz cestu, a i te je noći kišilo sve do zore. Jedan momak moje satnije nije se probudio, kad zatrubiše trublje. Bijaše mrtav. Neki jednogodišnji dobrovoljac nije se

mogao ustati na noge, koje mu se bijahu ukočile. Kad je pukovnijski liečnik izkalio svoj bies na njemu, digoše ga na kola za bolestnike. Svi drhtasmo od studeni. U malo udarismo cestom i opet pramajugu.

Bijaše petoga rujna, jednoga četvrtka, negdje oko podne, kad puče pred nama velika dolina Čađavica. Već hodasmo treći dan. Sunce bi kadšto provirilo kroz oblake i razsvietlilo čas šume, čas zelene pašnjake. Spuštasmo se u Čađavicu, gdje su se vidjele mnoge čete. Znah smo, da ćemo stati u Čađavici. Moja satnija bijaše jedna od prvih u dugoj povorci, što no se veli: an der tete der colonne, kako mi se čini. Već se uzradovah, kako ću zdravo stići u dolinu, do koje nije bilo ni po sata hoda, ah me jednim mahom zakvači grč u desnoj nozi, pa koraknuh jošte nekoliko puta, a napokon sjedoh na nekakav panj, što je ležao na rubu ceste. Umalo me opazi jedan nadliečnik, čovjek odličan i ljubezan, rodom planinski Hrvat, pa mi se približi i upita me, što me boli. Kazah mu, šta je, a on mi ponudi cedulju nekakvu, veleći mi, da idu za pukovnijom kola za bolestnike, pa da pokažem onu cedulju zapovjedniku kola, a taj zapovjednik da će već učiniti svoje, kako mu dužnost nalaže. Ja uljudno zahvalili ljubeznomu liečniku, i rekoh mu, da ne će bol dugo trajati, te da ću odmah doći sam u Čađavicu, da ću odmah stići pukovniju. Nisam ja htio na kola, jer sam dobro znao, kako postupa pukovnijski liečnik sa bolestnici.

Sjedim na panju i gledam, kako prolazi naša pukovnija. Momci, mokri i blatni, gaze kaljuže, svako se zamislio. Kada mi se malo zatim primakne zadnja satnija naše pukovnije, ugledam iza nje mnoge častnike i pukovnijskog liečnika. Bijahu tu i ona dva liečnika pričuve. Odmah pomislim: "što sada?" Pukovnijski me liečnik opazi, potrči prama meni, pa zakriešti:

— Gle, opet jedne kukavice, "wieder ein feiger Kerl"!

— Boli me noga - odgovorih mirno.

Liečnik me stane psovati.. U to nam se približe neki častnici i ona dva mlada liečnika. Jedan me od ovih upita: - Što vas boli?

— Noga — odgovorih mu.

Pukovnijski liečnik opet se prodere na mene, da sam "feiger Kerl", obsipa me i drugim pogrdami, a napokon mi reče, da sam "Hurensohn", pa mi još pljune u lice.

U hip se osovih i htjedoh iztrgnuti bajonetu iz korica, ali mi to zapriečiše ona dva mlada liečnika, uhvativ me za ruku. Jedan mi šaptnu, da budem za Boga miran, jer da će me ubiti, mušketa-tati. Sad nasta prava graja među častnici, svi graknuše na pukovnijskog liečnika, veleći mu, da se ne smije tako postupati s vojnici. Ja pomislih na majku, na otca, na sve što mi je i sveto i milo, pa sjedoh na panj, i očistih svoje lice.

Bilo mi se smrklo pred očima. Ostah sam na cesti, shrvan i čemeran, sjedeći na onom panju. Kada se razabrah, navru mi suze na oči.

Stadoh zatim silaziti u dolinu Čađavicu. Još nikada u svo-jem životu nisam bio tužan i ožadan kao onoga dana, na onoj blatnoj cesti, što se je vukla kroz vlažnu, muklu i pustu šumu. Nebo se na zapadu bilo razvedrilo i plavilo se kroz grane drveća, a ja stajah na izbrežku i gledah odaljenu gorsku zapadnu kosu i pomišljah na svoje bajno more, što se je veselo iskrilo u onaj čas, tamo daleko iza onih planina. Tiho je povjetarce duvalo sa zapada, te me obuzela čeznja, silna čeznja, da osjetim miris svoga mora, jer bi onaj blaženi miris bio razblažio moje srce. A tamo iza onih šumovitih glavica nevoljne Bosne, tamo preko onoga mora dizao se pred mojim duhom siv gradić na surih klisurah, zrcalila se u morskoj dubini biela crkva, a do nje i moj otčinski dom, u kojem je siedo starica ronila suze i uzdisala za svojim sinom. Tu je staricu tješio moj otac, a ja kano da sam čuo i njega, i glas mu drhtaše. Razkrilih ruke prama sjajnom zapadu i pomislih: "majko, otče, sve ću pogrde i muke strpljivo pod-nositi, da vas uzmognem jošte jednom zagrliti. U Vašem ću naručju zaboraviti na sve jade i nevolje!..."

Za po sata sidoh u Čađavicu, pa se priključih k svojoj satniji.

Bilo u suton, kad se okriepismo hranom, a poslie toga odmorismo se malko. Ernesto bijaše neveseo, a usiljavao se, da me utješi, i uvjeravaše me, da ćemo se napokon izbaviti nesretne Bosne.

U zoru opremismo se na put. Satnija se nanizala do satnije, i svi nešto slutismo, gledajući ozbiljnost na licu častnika. Eto pukovnika. Nešto govori pukovniji, ah ga ne čujem, jer je daleko od mene. Govore i četnici, majori sokole momčad, a napokon prosboriše i satnici nekoliko rieči o junačtvu, i javiše nam, da idemo u tvrđi Ključ, gdje da nas čekaju Turci.

Krenusmo put zapada, pa se verasmo među planinama zapuštenom cestom. Bijaše svanuo prekrasan dan, petak, šesti rujna. Izprva pjevahu momci, ah do mala umukoše. Dobro se sjećam, kako sam požudno pušio cigaretu za cigaretom, te kako sam osjećao nekaku želju, neku nerazložnu znaličnost, da vidim na svoje oči, kako će nas dočekati braća Muhamedanci. Želio sam, kad već druge nije bilo, da se što prije zametne kreševo. Čaroban bijaše kraj, kojim prohodismo; promatrao sam prirodu, i sve mi se činilo prekrasno, kao nikada. Oko devetog sata padosmo na veliku ravnicu, gdje se čete razdieliše, jedne desno, druge lievo. Mnogi pitaju: - gdje je taj Ključ?

Pred nama na kraju ravnice, na zapadu, dizala se šumovita gorska kosa, a iza nje pomaljala se druga, gola i klisurasta, što se je duljila u obliku velika polukruga prama jugu i zatvarala nam iztočno obzorje. Vojska, što se bješe odvojila na desno, primicala se po golaj kosi Ključu, koji se još nije vidio, a naša je pukovnija pošla naglim korakom prama zapadu, pod onaj šumoviti brieg. Kad se primakosmo k briegu, eto pred nama vode, bistre Sane. Dugo se šuljasmo šikarjem uz obalu, tražeći plitko mjesto. Iznenada puče u daljini puška. Pogledah na onaj goli brieg. Oblačić dima razplinuo se u sjajnom zraku. Hip za tim puče i druga puška, pa više njih, i u malo nastala živo puškaranje tamo preko ravnice, na onom kršu.

Obuze me čudna uzrujanost. Momčad naše pukovnije počne gaziti Sanu. Voda mi bila malne do pasa. Sad prasne nekoliko pušaka sa briega, što se je dizao nad nama; taneta zazviždaju nad našimi glavami, nekoji se momci svale u vodi i izčeznu u struji. Kad se dočepah druge obale, odmah ugledah jednoga kapetana u travi. Ležao je na leđima, čelo mu bilo probijeno, krv mu oblila lice. Odbacismo telećake i stadosmo uzlaziti briegom. Štitila nas gusta šuma.

U po sata izvismo se na vrh, a pred nama puče ključka dolina, u kojoj je varoš Ključ. Nama nasuprot, preko doline, stršile su okomite klisure, gdje je grad, tvrđa, Ključ. Pod tvrdom probila se Sana, presjekavši klisure. Sana protiče samo jedan dio doline, pa se svija na lakat, te hrli prama sjeveru. Ključka je dolina valovita tla. U njoj bijaše i kuća na osami, u zelenilu dražestnih brežuljaka. Kroz dolinu vuče se liepa cesta i diže se lagano prama zapadu, gdje se je izmotala na zeleno sedlo, što

prekrasno zatvara onaj zabitni bosanski zakutak. Naša vojska bijaše doprla do varoši, prebijajući se onom kršovitom kosom, s druge strane rieke Sane. Već je bilo u plamenu nekoliko kuća, podalje od varoši. Mi se spuštismo k jednoj "karauli" gustinom, a kad se izvukosmo na čistinu, pozdraviše nas Muhamedanci baš nemilosrdno. Mnogi naši zaglaviše. Naša se satnija srećom dočepa "karaule", četverokuta, ograđena nekakvimi koševi, nabitimi zemljom. Između koša i koša bijaše toliko mjesta, da možeš kroz njega pucati na neprijatelja. Muhamedanci utvrdili se na suprotnom briegu, u šumi, ali nam njihovo olovo nije moglo nauditi, jer bijasmo zaklonjeni. Nismo dugo ostali u "karauli", jer je trebalo nekojim četam pomoći, pa se i naša satnija u malo razsula u lanac po vršku brežuljka.

Sva je već naša vojska bila u kreševu, svuda su u dolini praskale puške, svuda se čula lomnjava, nad četami vijao se dim, satnije su se naše šuljale uz živice, vukle su se od zaravanjka do zaravanjka, a Muhamedanci sipahu ubojita taneta i oprezno uzmicahu na nepristupna mjesta. Njih se većina bijaše utaborila na klisurah, što se dižu na sjevernoj strani doline, pa nam pucahu u blok. Bilo ih je i u kućah nekojih imućnijih ljudi. Na brežuljku, nedaleko od moje satnije, gruvale su dvie baterije austrijskih topova. I Muhamedanci imah su dva topa u onoj na pola porušenoj tvrđi, ah nisu imah taneta, pa pucahu prahom, samo da nas zastraše. Njihovi topovi u malo prestaše gruvati.

Naša je satnija sve po malo silazila u dolinu, odakle se već bijahu spasili Muhamedanci. Kad se dovukosmo u varoš, zapoviediše nam, da navalimo na jednu oveliku kuću, koja bijaše na osami na malenom brežuljku. Bijaše ta kuća nekoga bega, a iz nje sipahu zrna na naše čete valjda ponajbolji junaci. Mnogi nam izginuše, dok se primakosmo kući, a onda nahrupismo na široka vrata, banusmo u vežu, sve na zapovied, pa da ćemo u sprat stepenicami, ali eto na vrhu stepenica desetak junaka. Mi sve čovjek do čovjeka na stepenica, izmetnemo nekoji puške, svi zauraju, no i Muhamedanci izpališe u nas pištolje i revolvere, neki se od njih svališe, drugi nasrnuše na naše oštrim hanžarom, nastajauk, stiska i komešanje. Prvi se naši sruše, Muhamedanci sieku, bodeži se i handžari križaju, stepenice škriplju, obavija nas dim. Potisnuše nas niz stepenice i svi se strovalismo u vežu jedan na drugoga. Mišljah, zagušit ću se, i nikako se

nisam mogao izvući iz one hrpe. Oko mene i nada mnom bilo je i živih i mrtvih. Kad se razuzlalo ono klupko čovječjega mesa, opazih, da su mi ruke okrvavljene, a tako i haljine, na više mjesta. Sav bijah zaprljan. Osjećao sam, da nisam ranjen, a na drugo nisam ni mislio. Izpadosmo iz veže, gdje je među našimi mrtvaci ležalo i nekoliko Muhamedanaca. Nečija me ruka udari po ramenu. Okrenuh se. Bijaše Ernesto. - Jesi li ranjen? — upitah ga, videći mu okrvavljeno lice. Ukočeno me gledaše, a napokon mi reče, da ga ništa ne boli.

Odmah nas zatim poslaše na jedan brežuljak, na južnu stranu doline, gdje smo i prije bili. Ležali smo potrbuške u paprati, u niskom šikarju, i pucah na suprotni brežuljak sve do noći. Sva je dolina tutnjila i ječila. Pred nama bijaše malena staza.

Nasta vedra noć. Sjedeći uz Ernesta na onoj stazici promatrao sam, kako taneta naših topova udaraju o zidove tvrđe, što se je crnila na sivih klisurah. Kamenje se rušilo sa zidova i kotrljalo se u Sanu. Topovi naši pucahu do kasne noći, a onda se sve utišalo, samo bi kadšto vikali Muhamedanci po vrletih. Čudna bijaše ta vika. U šikarju bi zastenjao po koji ranjenik, zvao bi nas, a mi bismo pritekli k njemu i pomogli mu, koliko nam je bilo moguće. Oko nas ležalo je i nekoliko mrtvacu, jedan na leđima, drugi potrbuške, treći glavom niz brdo, već kako je koji pao i izdahnuo dušu. Već je bilo minulo po noći, kad dođoše k nama vojnici od "saniteta", da potraže ranjenike.

Ernesto mi dugo govorio o svojoj ženi i o svojem sinčiću. Kad umukosmo, razmišljah i ovo i ono, i slušah prijatelja, kako tiho plače. Kadšto bi me tužno pogledao. Još mi se kašnje tužio, da je žedan. Naša satnija cijeli dan nije bila ništa okusila. I ja sam pogibao od žeđe.

Sutra dan, u subotu, u prvi rasvit, pozdraviše nas Muhamedanci vrućim olovom. U hip se zametnu živo kreševo na svih stranah, po svoj dolini. Umorni, gladni i žedni cijeli smo se dan šuljah od brežuljka do brežuljka, od plotu do plotu, napredovasmo i uzmicasmo, a riedko bismo prestali pucati. Naš je pukovnik bio dva puta ranjen toga dana. Vrhovni zapovjednik bio je Wirtemberg. Muhamedanci počеше negdje po podne uzmicati pred tko bi znao koliko puta jačom silom. Oni uzmicahu do svojih šuma i klisura.

**Pred zapad sunca izplazismo na malen brežuljak. Naš kape-
tan poginu čas prije. Tane ga pogodilo u prsa. Poručnik naše
pukovnije i stražmeštar Marko bili su ranjeni. Na izbrežku
razvezasmo se u lanac, momak do momka, u razmaku za jedan,
dva koraka. Ernesto bio mi na desno. Pred nama bila gusta
šuma, u daljini do tri stotine koraka, prama zapadu. Sunce
bijaše pozlatilo vrške drveća i blieštilo nam u oči. Muhamedanci
bez prekida pucahu iz šume. Mi bismo se pridigli malko i
odvraćah svi ujedan mah. Zrna nam zviždahu oko glava; sad bi
zazujila u visini, a sad živo zašumila, zazvrndala, kao da ti je
nad hrbtom pukla jaka žica. Onaj oštri fijuk taneta sto te puta
više muči nego li prasak pušaka i gruvanje topova. Kad ti preleti
zrno nad glavom, kao da te je neko ubo nožem u uho. Naša
satnija bijaše u najvećoj pogibelji. Jedno zrno palo mi uz rame
i zabilo se u zemlju. Bio sam uvjeren, da ću poginuti i mislio
sam: na, još jedan hip, pa ne vidim sunca. Roditelji bih su mi
neprestano pred očima.**

**Prasak bivaše sve žešći. Iz šume se dizao dim, taneta su
fjukala, sva je dolina tutnjila, čuo se jauk ranjenih, pa se
napokon omamih u onoj lomnjavi, u onom zaglušnom potresu,
te pucah žurno u šumu. Ciev moje puške bila se razvrucila,
ponestalo mi olova, ah nam ga drugi dobacivahu, pa pucaj opet
u šumu, prenizko, previsoko, kakogod, samo da grmi, da praska,
da ne imaš vremena o ničemu razmišljati.**

**Ernesto je ležao na lievom boku, okrenuv mi leđa. Na jed-
nom me upita, da h imam olova. Dobacih mu nekoliko naboja.
Pridigne se, da izpali, ah mu puška izpane iz ruku, okrene se
naglo prama meni, pogleda me, zadrhta, svali se na leđa i
protegne se. Iz lieve mu sljepočice tekla krv. U isti se hip
pri vučem k njemu i uhvatim ga za ruku. On mi ju stisne, pogleda
me u oči, zausti nešto, pa se opet grčevito trže. - Ernesto,
Ernesto! — viknuh.**

**Opet mi stisne ruku, pa mi ju izpusti. Obrišem mu krv sa
sljepočice i nađem rupicu, te metnem u nju mali prst, misleći u
onoj uzrujanosti, da ću mu pomoći, ako dohvatim zrno i ako ga
izvučem iz glave.**

**Pucah smo do tamne noći u šumu. Ernesto je ležao na
mjestu, gdje je poginuo. Gledah ga zapanjeno. Kašnje izkopa-
smo do njega grob, pa ga u nj položismo, ja i još dva vojnika. Ne**

bih danas znao kazati, kako mi bijaše pri srcu, kad mu pokrih liepo i izmučeno lice zemljom, ali u ovaj čas, kad pišem ove redke, meni se pričinja, kao da osjećam na ustnicah studeni dodir njegova čela...

Naši zapovjednici mišljahu, da su Muhamedanci još u onoj šumi, te da će u zoru odanle opet na nas navaliti, pa nam s toga naložiše, da ostanemo na izbrežku. Trebalo je za tim, da svaki momak izkopa sebi jamu, duboku po prilici jednu stopu, a zemlju izkopanu da baci pred jamu da mu bude malenim nasipom, obranom, proti neprijatelju. I ja izkopah jamu, sve po propisu, i više sam ju puta mjerio, da h je dosta duboka i duga.

Legoh u nju. Bijah posve skršen i duševno i tjelesno, pa mi malne godilo u onoj jami, i pomišljao sam, da će mi biti grobom, ako me sutra dan pogodi tane.

Htio sam, da se živ priučim na ono tiesno mjesto.

Dva dana nisam bio okusio hrane, a od petka u jutro ni kaplje vode, te počeh driemati, onako umoran, i mišljah na Ernesta, koji je bio dva koraka do mene pod zemljom.

Nisam dugo spavao, jer me probudiše, kad je došao na mene red, da pođem na stražu. Te noći nismo čuli vike Muhamedanaca. Na izbrežku bilo je mnogo mrtvih.

U razsvanuće, u nedjelju, zapovjediše nam, da ostavimo onaj brežuljak, gdje je naša satnija bila silno nastradala. Ostavimo tužno mjesto, pa se uputismo, kamo nas je zvala trublja. Sve se ćete sakupiše na ravnici do varoši. Zapovjednici stadoše nas sokohti, da ćemo protjerati neprijatelja: jedni će naši udariti desno na tvrđu, drugi lievo, da pročiste šumu, a treći će ravno prama zapadu, gdje se bijahu, na izlazu doline, utaborili Muhamedanci. Ja bijah među onimi, koji će udariti prama zapadu, na sedlo.

Čete se razidoše na tri strane. Momčad bijaše već posve klonula. Mi idasmo cestom i uz nju prama sedlu, oprezno, s bajunetom na cievi. U malo nabasasmo na vrutak žive vode. Malne da se ne sgnječismo, jer je već svaki od žeđe umirao.

Idemo, šuljamo se, a Muhamedancem ni traga, ni javlja. Kad mi na sedlo, opet nikoga. Uđosmo u veliku "karaulu" i tu nađosmo silu komadića od cigareta i nekoliko razbijenih zdjelica za kavu. Na sedlu oko "karaule" poigravahu dan prije

Muhamedanci svoje male, vatrene konje. Bijah to opazio, dok sam pucao tamo dolje u dolini. Liepo bijaše vidjeti one konjike u plavilu neba. Čas jedan, čas dvojica, a kadšto i više njih, obigrali bi "karaulu", pa izčezli za sedlo, ne znam kamo. Bili su to, po svoj prilici, neki odlični begovi, ustaške vode. Promatrasmo "karaulu", a za tim opazih, kako je čaroban vidik sa onoga sedla u dolinu ključku, pa i tamo prama zapadu na grdne planine, što zatvarahu daleko obzorje. Sad začusmo viku sa klisura. Gledasmo, šta je. Naše su čete na vrletih, carski se barjak vije na tvrđi. Ne ima dakle ni tamo Muhamedanaca. Prošli su nevidom u noći. Svi se čudimo. Trebalo je, da vidimo, ako su gdje u okolini.

Satnije se opet razidoše na sve strane. Nakon dva sata hoda, stigne naša satnija u neko veliko tursko selo. To se selo prosulo pod ogromnim klisurama, koje me sjetiše na vrletine moje obale, na moj zavičaj. Opresno se primakosmo k selu. Sve bijaše tuj tiho. Na suroj litici sjedio je gavran, čulo se njegovo grčanje. I opet se svi čudimo: u selu ne ima žive duše, ali sila purana i pilića. Sve su kuće otvorene. Uđosmo u neke, a u jednoj nađosmo dvie kape, kakve smo mi nosili. U selu je voćnjak do voćnjaka, te svi navalismo na zrele šljive i jabuke, a kad se najedosmo, počеше naši momci loviti purane i kokoši. Sve što uhvatiše, zaklaše, očistiše i razsjekoše, pa onda u torbu. Odmorismo se na tratinah među kućami, a napokon krenusmo u Ključ, kamo stigismo u suton. Častnici se smijahu, videći, kako vire noge i kreljuti purana iz torba naših momaka. U taboru bilo je mnogo veselih, pilo se i pjevalo.

Na jednom eto glasbe na kraju doline, na onom sedlu. Sto je to? - pitaju se častnici. Ide naša vojska. Odkud? Tko? Do mala se približi jedna pukovnija pričuve i utabori se do nas. Sad se saznalo, zašto su Muhamedanci onako naglo izčezli. Oni su dobro znali, da im dolazi za leđa ona pukovnija, pa mudro odmakoše, pošto nam zadaše onolikh jada.

Onaj stražmeštar, koji nam je dielio meso, nije znao, da mi je drug, Ernesto, poginuo, pa mi je s toga dao porciju za dva momka. Nisam se sjetio, da mu kažem, kako ću kuhati za sebe samoga. Bio to velik komad mesa, a ja odlučih, da ga spečem. Iztešem ražanj i prislonim ga k ognju.

U taboru bilo veselo. Večer bijaše tiha. U malo zasjaše prve zviezde na vedrom iztočnom nebosklonu. Nad onim zelenim

sedlom treptila je krupna večernjica i sve mu se lagano primicala. U taboru čulo se prštanje vatre, mnogo se plamena mirno dizalo u vis, i bile su ožarene hrpe vojnika, svjetlo je padalo na živice, na drveće, na travu, na bajunete, na puške, na velika kola, a dim se svalio na južnu planinu i lieno se povlačio nad vršci drveća. Nad Sanom, tamo na kraju doline, titrala je tanka magla, i odanle je čušio vlažni noćni dah, lagano je strujio našim taborom prama jednom brežuljku, odkud nisam mogao skinuti očiju, jer sam tražio mjesto, pred onom mrkom i ukočenom šumom, mjesto, gdje smo ukopali Ernesta.

Vrteći po malo ražanj, legoh u travu pa tvrdo usnuh. U zoru se probudih i spazih u pepelu svoju izgorenu pečenku.

IX.

U ponedjeljak, devetoga rujna, čim je ogranulo sunce, pođosmo po telećake, koje bismo vrgli od sebe, kad se zametnulo kreševo. Prevalismo brieg na južnoj strani ključke doline i siđosmo u šikarje, ali kako da nađeš svoj telećak. Tuj nabasasmo na desetak mrtvaca naše pukovnije. Na brzu ih ruku ukopasmo. Uzeh jedan telećak i nađoh u njem dva šarena rubca, crven i mirisav sapun, malen mlin za kavu od neke žute kovine, valjasta oblika, nešto rubenine i kožnatu torbicu. U toj torbici bijaše do trideset žutaka. Bit će cekini, misliš u prvi mah. Momci se sjatiše oko mene, pa ih stadoh darivati, komu jedan, komu dva komada, ali oni odmah razabraše, da su to nekakve "špiljmarke". Zao mi je, što nisam našao svoga telećaka, jer sam u njem nosio svoje bilješke.

Kad se povratismo u tabor, zapovjediše nam, neka očistimo svaki svoje oružje, a onda nam rekoše, da se smijemo cieli dan odmarati. Službu obavljaše pukovnija, koja bijaše došla u Ključ poslie okršaja.

Nas nekoliko "dobrovoljaca" pođosmo u varoš Ključ, što leži na lievoj obali Sane. Varoš broji do dvie hiljade stanovnika, većinom Muhamedove vjere. Mnoge su kuće bile oštećene od taneta. Ljudi nas gledahu prestrašeno. Kupismo duhana, pa se udaljismo nekoliko stotina koraka i stadosmo uz vodu Sanu. Korito bijaše široko na onom mjestu, a voda plitka i bistra. U jedan mah skinusmo sa sebe haljine, pa poskakasmo u vodu i

svu uzpljuskasmo i zapjenismo. Liepo se okupasmo. Za tim oprasmo svoju rubeninu i razgrnusmo ju po žeravici i po vrbah, da se osuši. Dan bijaše vedar, od nikud ćuha, sunce bilo visoko odskočilo od vrleti i zlatilo nas, dok smo ležali na niskoj obali, kao čopor Indijanaca. Popušili bismo cigaretu, pa opet skočili u vodu, plivali od obale do obale, okrenuli se na leđa i razširili ruke i noge, a struja nas nosila i ljuljala. Vješasmo se o grane drveća, što se je sagnulo nad vodu, zalietasmo se jedan na drugoga, valjasmo se u zelenom mulju, pa onda opet roni, pliskaj, hvataj drugog za šiju, da ga potisneš pod vodu, koja se je oko nas iskrila u srebrnom razprahu. Bijaše nam kao da smo se preporodili, osjećasmo neopisivu lagodu, među nama i sunčanimi traci nije bilo poderanoga i zaprljanoga vojničkoga odiela. Oni nas traci milovahu, probijahu nam kožu, kao kad smo bili dječaci, kad smo ležali na vrućem piesku uz modro more.

Bilo nam drago, što smo živi.

Dugo se vremena valjasmo u travi; dok su nam se haljine osušile. Pred nama strujila je Sana među voćnjaci i blieštala se na mjestima kao da je posuta zlatnim i srebrnim! ljuskami. A tamo na kraju doline, gdje se Sana naglo svija, prale su rublje dvie žene u hladu osamljena hrasta, zagazivši do koljena u vodu. S jedne nam strane bila šuma, a s druge sive vrleti i one zapuštene kule; po stienah, po tratinah, po strništih ležali su naši mrtvaci. Mi smo ih nabrojili petnajst; toliko ih se vidjelo s mjesta, gdje smo mi bih. Dok smo mi pušili na tratini, prošli su vojnici dva puta mimo nas noseći mrtvace na kratkih nosilih, a mrtvacem visjele su noge na jednu stranu, glava na drugu, lica bijahu im tamnožuta, grčevito nakrivljena, kosa okrvavljena, prsti modri i mršavi, usta razinuta, crna.

Oko podne povratismo se u tabor. U varoši bijah kupio hartije, crnila i pero. Do moje satnije bila jedna široka, prazna bačva; na njezinom dnu napisah list roditeljem. Neki momci, koji nisu znali pisati, čudili su se momu peru, jer da leti po hartiji kao i ono njihova župnika. Gospodin im kapral to razjasni, kazav im, da ja pišem valjda kod preture". E kad je tako, kimnuše ostali, nije čuda. Bilo ih desetak oko bačve i gledahu zapanjeno, dok sam crtao dolinu ključku, kako sam najbolje znao, toliko da moji saznaju, kako je dolina zatvorena s dva

briega, kako teče Sana, pa gdje smo mi stajali, a gdje Muhamedanci. Neki me momak umoli, da mu pišem kući. Kad mu pročitah pismo, svi me momci udivljeno gledahu. Nikad ne ću više doživjeti onako povoljne kritike. Bijah u kratko opisao cijeli okršaj. "E, baš je tako bilo!" "Valja ti pero!" "To nije bez vraga!" "Ne luduj, ima on soli u glavi!" Tako su momci, Dalmatinci, govorili. Sada svi navališe, da im pišem. Jedan mi obećao, da će mi za plaću tri puta očistiti pušku, drugi mi htio platiti crnu kavu, treći me nudio duhanom. Pravo slavlje! Nikako im nisam mogao odoliti. Pisao sam cijelo po podne, do sutona.

Sljedeći dan krenu naša pukovnija iz Ključa u dolinu Čađavicu. Hodasmo tri-četiri sata. Nismo znali, kamo ćemo odatle. U Čađavici ostasmo jedan dan, prenoćismo, a u zoru se vrnusmo istim putem u Ključ. Mišljasm, da su se povratili Muhamedanci na svoje klisure. Kad stigismo u Ključ, saznasmo, da im ne ima traga.

U večer pođe jedan dio naše satnije na stražu na ono sedlo, gdje je bila velika karaula. Više sam puta u noći bio vedette. U razsvanuće uđoh u karaulu i legoh na kup slame, koju su bili Muhamedanci ondje ostavili. San me lomio, a nisam mogao trenuti okom. Vrteći se s boka na bok, osjetih nešto tvrdo u slami. Potražim, da vidim, što je. Bijaše listnica, kakvu imaju častnici. Otvorim ju, a iz nje izpane nekoliko pisama i jedna fotografija. Gledam tu sliku i ne vjerujem svojim očima; to je gospojica Agneza! Gle biesa, njezina slika u Bosni, u častničkoj listnici! Ah, žene! Gledam, tarem oči, čudim se, ona je, da ona, Agneza, krasna gospojica, s kojom sam nekoliko puta govorio na Rieci, da, Agneza, u koju bijaše zaljubljen jedan od mojih suučenika, do ludila zatravljen. Promatrajući Agnezinu sliku, sjetih se, kako sam jednom putovao s tom liepom gospojicom iz Rieke u Istru. More bijaše tiho, gladko poput kristala, šumilo je i pjenilo se samo oko parobroda. Na "kasaru" u hladu zastora, šetahu putnici i gledahu nas, Agnezu i mene, dok smo razgovarali o mojem prijatelju, naslonjeni na obor lađe. Kad ju upitah, da li ga ljubi, osmjehnula se, a ja nisam mogao ništa razabrati u tom smiešku. Uvjeravala me za tim, da mi je prijatelj

previše zagledljiv u ženske glave, te da nije stalan u ljubavi. Bijaše umukla, zagledavši se u more, što se je iskriilo u zadnjem rujnom prošjevu. Pred nama bijaše ona bajna obala Ike, Opatije i Lovrana. Šumice maslina i lovora, visoka Učka, zeleni rtovi i kukovi tihih uvalah, krš i siva mjestanca sve se ogledavalo u bistrih dubinah, preokrenuto, čarobno, a sada! - Pisma, što sam našao u listnici, nisu bila zapečaćena. Uzmem jedno, pa počnem čitati: "Mila ženice!" Opet se čudim. Tko to piše? Pogledam podpis. To nije bilo ime moga prijatelja, ah sam poznao čovjeka, koji je bio podpisan u onom listu. Agneza se dakle udala! Muž joj eto napisao list u Ključu, ali ga još nije bio zapečatio. Bijaše on častnikom u pričuvi. Izgubio je listnicu prve noći na straži kod karaule. Kad se razdanilo, krenula je njegova pukovnija iz Ključa, te ju mi sretosmo, vraćajući se u tabor sa sedla. Listnicu predadoh Agnezinom mužu. Odmah me prepoznao i veselo mi stisnuo desnicu.

Naša se pukovnija bila kašnje utaborila na strmini izpod ključkih klisura, jer je tlo dolje u ravnici, posred doline, bilo previše vlažno. Uviek bijasmo u službi, na straži, sad najednom, sad na drugom briegu. Meni bijaše drago, kad bi nas poslali na najviše vrleti, nad ključku tvrđu. Sjedeći pod zidom zapuštene kule, promatrah prekrasnu okolicu. Klisure se dižu okomito iz doline, a s druge se strane, prama sjeveru, obaraju na sitne obronke. O neprijatelju ni glasa, a mi ni makac iz one doline.

Petnajstoga rujna u večer reče mi jedan častnik, da su naše patrole našle nekoliko mrtvaca u šumi nedaleko od tabora, pa da ću ja sutra s četicom vojnika u onu šumu. — S vama će i četiri trgovca iz Ključa, domaći ljudi, oni će vam kazati, da li poznaju mrtvace, da li su oni mrtvaci Muhamedanci, ih možda Vlasi. Vi ćete pisati, kako vam oni trgovci kažu. Jeste li razumjeli? Vojnici će pokopati mrtvace. Znajte, sutra, ranim jutrom, jeste li razumjeli? - ljutio se častnik.

Sutra dan u jutro pođosmo dolinom i počesmo uzlaziti na brieg. Oni trgovci, koji su nas pratili, bili su "Vlasi". Vojnici su nosili lopate. Kad se popesmo do jedne osamljene kuće, na lievoj strani vode Sane, najednom začusmo, gdje nas zove vojnik, koji bijaše na straži. - Eno ih ondje; pokopate ih - vikaše straža s glavice. Još malo, pa eto nas pred mrtvaci.

Svi začepismo nosove i tjerasmo muhe od sebe rubci. Devet su već dana ležali ondje oni mrtvaci. Bilo ih sedam, ciela jedna muhamedanska obitelj. Djevojčica u šarenih haljinah uvukla se u šikarje do same putine i tu je umrla. Glava joj bijaše razmrskana, lice izjedeno, izranjeno, ustnice trule. Roj se muha na njoj hranio. Malo podalje od djevojčice svila su se u trulo klupko tri dječaka, a posred puta protegnuo se mršav i sied starac, njihov djed. Šarene haljine već su gnjile na njem i visjele su mu sa trbuha kao niti, kao paučina. Do njega se svalio otac one djece, krupan čovjek, rajsječena lica, okrvavljene košulje. Malo niže, baš posred putine, ležala je na leđima niz brdo, jošte mlada žena, bujna tiela, posve gola, ranjena na stegnu, na grudima i na čelu. Bijaše biela poput sniega, samo gdje gdje modra, ponajviše oko vrata; valjda nije zaglavila kada i oni drugi, njezina djeca i njezin muž, nego kašnje.

— Dodite bliže, gledajte, grozota! - reče mi kapral naše pukovnije, koji bijaše ostavio stražu na briegu.

- Što je?

— Pogledajte ovaj kolac. Grozno! Ako je počinio ovo nedjelo?
— pitaše kapral.

Ja se približih k onoj mrtvoj ženi, a kapral stane rtom cipele na kolac i pritisne ga. Drugi kraj kolca pane na zemlju i s njim mnogi crvi, koji se počеше miešati, iznenada uznemireni. Okrenusmo lica od toga groznoga prizora...

Prekrasan dan bijaše osvanuo. Sa onoga se briega vidio naš tabor, ciela dolina. Satnije se micahu, čuo se bubanj, trubile su trublje. Trgovci koji su nas pratili, rekoše mi, da poznaju one mrtvace, daje to neki Mujić i njegova porodica.

Naši momci zavalije mrtvace u šikarje. Ne ukopaše ih, nego baciše nešto zemlje na ono crvivo i trulo meso.

Desetorica "Vlaha", dođe u Ključ, da se prituže našem zapovjedniku, kako se nastanio u njihovu selu neki Hercegovac, ustaša, a oni da ga hrane i oblače već dugo vremena, pa mole, da ga mi uhvatimo. Taj je Hercegovac bio u ustanku, što je planuo u Gabeli te kašnje zahvatio i jedan dio Bosne. Upitaše "Vlahe", da li je onaj ustaša pucao na našu vojsku, a oni rekoše,

da se nije ni maknuo iz njihova sela, nego da je on prije četovao proti caru od Stambula...

Sljedeći dan uputi se jedan vod naše satnije u ono selo. Hodali smo punih šest sati, dok se napokon približismo k brežuljku, na kojem je bilo dvadesetak kuća. Da nas onaj ustaša ne opazi, vodili su nas "Vlasi" stazicom kroz šumu. Kad se izvismo u selo, svi se začudismo na pričeku; djevojke, pa onda mnogi drugi ljudi, ponudiše nas jabukami. Bijahu odjeveni kao u svetak. Razkolačiv oči, gledahu nas zapanjeno; nitko se nije usudio, da progovori.

Naš vodnik upita ljude za ustašu. Odgovoriše mnogi u isti mah, da ga nije u selu, pa nam se počеше tužiti, kako ne će od njih u Hercegovinu radi jedne liepe djevojke, te kako se je zavadio s mnogim momkom. Starica nam kazivaše, da je i djevojka tomu kriva, jer da se je u njega zagledala.

— A gdje je ta djevojka? - upita naš momak staricu.

— Eno je tamo pred svojom kućom. — Pogledasmo djevojku, koja je sjedila na pragu po daleko od nas. Oborivši glavu, zagledala se u zemlju. Bijaše liepa.

U tom selu nije bilo ni jedne muhamedanske kuće. Ljudi nas obkoliše i razgovarahu se s nama. Kad se odmorismo, htjedosmo u Ključ, jer tko da čeka na ustašu? Naš vodnik mišljaše, da nas je ustaša vidio, pa utekao u šumu. Jedan nas domaćin nago-varaše, da počinemo u hladu, a ustaša da će bez sumnje doći. Bijaše to otac one djevojke, koja je sjedila pred svojom kućom.

— Eno Jovana! - oglasi se prigušeno mlada djevojčica, opazivši ustašu u dolini.

Naši se momci došuljaše do plotu. Ustaša je lagano uzlazio brežuljkom, idući uz živicu drača. Vodnik nam reče da budemo tiho. Na jednom vrisnu ženski glas: — Jovane, bjež, ovdje su!

Ustaša se trže, pa udari u bieг. Naš mu vodnik viknu:

— Stani! — Ustaša bijaše već blizu šume, ali u taj par prasne nekoliko pušaka, i on se svali u travu. Drhtnem od groze. Niz brežuljak trčala je vitka djevojka u bijelo odjevena i vapila: - Moj Jovane, moj Jovane! — Doletivši k njemu, zalomi rukama, pa se svije nad njim. Nas nekoliko momaka siđosmo u dolinu, da vidimo ustašu s bliza. U malo se sjati cielo selo oko Jovana. Vidio sam, kad je izdahnuo. Bijaše stasit i liep momak, crnomanjast, orlovskoga nosa, rude crne kose. Jedno ga zrno pogodilo baš u

jabučicu na licu, a drugo u bok, jer mu košulja bijaše okrvavljena. Ona djevojka stiskala je ruku svomu Jovanu i niema od boli upiljila mu oči u lice. Jedna djevojčica, sudeći po sličnosti njezina sestra, moljaše ju:

- Angjelijo, dođi, dođi! - Vremešan čovjek udari Angjeliju nogom u bok i iztisne kroz zube: - kučko, eto ti sada tvoga Jovana! - Rekoše mi, da je to otac jadne djevojke.

Bijaše tamna noć, kad stigismo u tabor, posve skršeni od onolika hoda.

XII.

U Ključu se dosta napatismo. Kad nismo bili na straži, poslali bi nas u odaljena sela, da tražimo oružje u muhamedanskih kućah.

U Ključu nije bilo Muhamedanaca, bijahu se sakrili u šume, kako ljudi kazivahu. Njihove su kuće bile žalostna slika. Tri tjedna poslie okršaja stadoše se vraćati, a ja sam gledao onu povorku sa najviše klisure, gdje sam bio na straži. Mnoge su žene jašile, neke su držale u naručju svoje dojenče, bule hodahu lagano po uzkoj stazi nad Sanom blizu tvrđe, a mužkarci su vodili konje za uzde. Kad dođoše k svojim kućam, stadoše lamati rukama, posjedaše po garištu, čuo se plač djece. Malo niže sterao se naš tabor.

Bijaše to u suton, koncem rujna. Hladan je sjever duvao, nebo se bilo zastrlo oblaci, misliš, planuo je silan požar u njihovih raztrganih okrajcih sa zapadne strane. Bijahu u sredini sivi, a dalje tamnomodri, i tu ih prosiecahu munje. Crna se naklopi noć, pa sve omrknu. Naša se straža stisla među stienami do najviše, osamljene, kule. Malo čas, i silovit vihor zaurla oko drevne ruševine i obori se u dolinu, pa raznese daščare naših satnija. Žarka munja bijaše sjevnula, grom prasnuo o vrleti, cieli je kraj zatutnjio. U žarkoj se svjetlosti vidjela za hip munara u varoši, oni Muhamedanci trčali su oko svojih porušenih kućah, šuma na drugoj strani doline bila se zabelila, pomodrila, pa pocrnila. I opet sjevnu. Pogledah naš tabor: satnije, kola, straže, bačve, sve bijaše iskočilo iz mraka. Sana se svijala u dolini, bila se pozlatila, pa zazelenila, i u čas sve izčeznu u mraku, i munara, i klisure i tabor, i tvrđa na nižoj vrleti. U onu se tvrđu bio sakrio

Stjepan Tomašević, zadnji kralj bosanski, kad ga je gonio Mahomet paša g. 1463. Mahomet nije znao, da je kralj u tvrđi, ali se našao izdajica. Stjepan se predao, uzdajući se u "slobodno" pašino pismo. U zao čas. Car je Muhamed II. vodio sa sobom nesretnoga kralja kao roba, a napokon dao mu odrubiti glavu. Stjepanovu tvrđu svaki bi hip obasjala munja, razsvietlila bi ona pusta dvorišta i svaki zakutak, neke naherene strehe, visoke svodove i bršljan po debelih zidovih. Gledajući onu tvrđu u žarkoj svjetlosti munje, sjetih se kralja Stjepana i strica mu Radivoja kako ih na vjeri prevariše, kako im odrubiše glave.

Cielu je noć kidala oluja. U jutro siđosmo sa vrleti u tabor, prošav uz tvrđu, koja je nešto slična gradu Trsatu. Kao što šumi Sana pod Ključem, praši se Rječina pod frankopanskimi kulami.

Kad nisam bio u službi, a to se riedko sbivalo, posjetio bih jednu "vlašku" obitelj, imućnu i štovanu. Bio sam se upoznao s domaćinom u njegovu dućanu. Vrlo se rado sa mnom razgovarao. Jednom me pozvao k objedu, a od tada nisam smio doći u varoš, a da mu ne posjetim obitelj. Njegova žena, krupna gospođa, svaki me put nudila kavom. Kći Milica, prekrasno djevojče u sedamnajstoj godini, sjela bi na šarenicu, i još joj ne bih odgovorio na jedno pitanje, a ona bi već što drugo htjela saznati. Bijaše malena, ah punana, sva bujna i obla, a u pasu vitka i gibka. Kadšto bi se naslonila na jastuk laktom i bokom, i tiho se razgovarala, ležeći onako dražestno u svilenih, zelenih dimlijah. Biele noge, biele kao snieg, ne bi ni posve metnula u papuče, sitne, zlatom izvezene. Njezine su oči bile crne i velike, kosa valovita, crna; kad bi na nju pao trak sunca, zasjala bi se nekom tamnom, vrlo tamnom modrinom. Lice joj bilo oblo, nježno, gladko, bez sjaja, samo kadšto zadahnuto blidem rumenilom, no ustnice uvijek crvene, uvijek vlažne, uvijek spremne na smiešak. Taj smiešak sve plije i plije po njih i rubi ih i osvjetljuje, ali odmah izčezne, čim pogleda djevojka svoga brata, koji je ležao u postelji, u istoj sobi. Malom Dimitriji bilo pet godina. Isti dan, kad se zametnulo kreševo, pogodilo je maloga tane, ne zna se, da li naše ili muhamedansko, u desno rame. Dimitrija bi ranjen u svojoj kući. Liečio ga nadliečnik naše pukovnije, ali sve uzalud. Mali je Dimitrija umro, a Milica i

njezina mati zatvoriše mi pred nosom vrata, kad ih htjedoh posjetiti, koji dan poslije pokopa.

XIII.

Jednoga mi dana javiše, da me zove četnik, major. Ja u čudu. Uredim se malko, pa pođem k tomu četniku. Kad stanem pred njega, kažem mu svoje ime.

— Vi poznate put odavle do Banja Luke? - upita me četnik i promjeri me od pete do glave.

— Na službu, poznam.

— Odmah da mi se pripravite na put. Jeste h razumjeli?

Ja šutim.

— Jeste h razumjeh? - zakriešti četnik.

— Na službu, jesam.

— No hvala bogu! Nisam znao, da ste tako tupi! Odmah se nosite u Banja Luku, k sudu brigade. Opet ste "komandiran", imenovan, tumačem kod suda.

Sat za tim bio sam na kraju ključke doline. Na okuku ceste jošte se jednom okrenuh i pogledah brežuljak, gdje je ostao Ernesto. Oko podne pođoh u Čađavicu i tu se okriepih i odmorili. Još nisam hodao sat od Čađavice, kad stigoh jednog kirijaša. Pitam ga, kamo ide, a on mi reče, da ide u Banju Luku. Umolih ga, da me uzme k sebi. Kirijaš kimne, da sjednem. Na kolih bilo je siena za ona dva kljuseti, što su nas s težkom mukom vukla. Kirijaš bijaše Muhamedanac, čovjek od kojih trideset godina, sitan, mršav, kozičav, balav, izranjenih ustnica, ni dlake na licu. Govorio je tiho i ponizno, i sumnjivo se na mene uzirao crvenim, krmežljivim očima. Bijaše to nečiji sluga, otrcan, poderan, sve krpa do krpe. U noć se izvismo na jedno sedlo, gdje bijaše vojnička štacija. Tu je bila sila kola. Moj kirijaš razpregne konje, okrene ih glavom u kola, da grizu sieno. Noć bijaše studena na onom golom briegu. Kirijaš i ja legnemo u kola, pokrijemo se sienom i stisnemo se jedan uz drugoga. Usnem kao zaklan. Negdje se kasno u noći naglo tržem, osjetiv veliku bol u nozi. Sjednem. I kirijaš se probudi.

— Stoje, more? Spavaj mirno! - ljutio se.

Strašno me bolio palac na desnoj nozi. Ah, ti kljuse! Da, ugrizao me konj, koji je jeo sieno, što mi je bilo nad nogama.

— A gdje ti je pamet? Čemu si noge opružio? - ukori me kirijaš.

Sidem na zemlju. Na sedlu, malo podalje od nas, bilo je desetak kirijaša oko ognja. Došepesam k njima. Velik je plamen buktio. Sjednem i izujem čizmu; noga mi bila okrvavljena, nokat na palcu strt. Očistih i povezah ranu, pa se povalih na zemlju i opet usnuh. Nisam dugo spavao, jer sam drhtao od studeni. Oh zoro, gdje si bila one noći! Neki su se kirijaši bih već razišli. U osvitak opazih oveliku daščaru, a iz nje izpane šior barba, koji je prije imao kantu u tvrđi banjalučkoj. Šior barba nakne neke daske i otkrije tako cijeli niz boca i čašica. Bilo je tu kruha, sira i slanine.

— Oho! Dakle živ! Ah, patniče moj, vidjeli ste vruga u Ključu! A kakav ste to, kao da su vas iz groba izvukli! No, no, sve će se zaboraviti. Brrr! ala je studeno! Gle, svi su briegovi bieli od mraza. Imam izvrstne šljivovice. A što šepate?

Kazah šior barbi, da me je konj ugrizao.

— No, još i to! A kamo idete?

— U Banja Luku, k sudu.

— Amo desnicu — reče mi šior barba, upilji mi oči u lice, pa nakon stanke:

— Prijatelju, oprostite, što sam onako s vama govorio, znate, kad su vas zvali k sudu u Banjoj Luci. Kašnje mi rekoše, tko ste. Ne zamjerite! A sada zapoviedajte: evo imam likera, sira, slanine, što god želite.

Dobro se okriepih, napunih svoju bocu šljivovicom, torbu hranom. Hoću da platim, tražim listnicu u džepovih, ne ima je, te ne ima.

— Šior barba, izgubio sam novac.

— Koga biesa? A koliko?...

— Trideset forinti.

— Da vam ih nije tko ukrao?...

— Moguće.

Zovemo kirijaša, s kojim sam spavao na kolih.

Šior ga barba uhvati za vrat, a za tim obađe.

Kirijaš škripaše zubi od biesa. Rekoh šior barbi, da ga pusti. Novac su mi ukrali oni drugi kirijaši, koji su bih oko ognja. Tako mislim.

U suton stigoh u Banja Luku, s kozičavim kirijašem. Putem nije se htio razgovarati. Bijaše uvrijeđen taj "balija".

XIV.

Već bijaše unoćalo, kad uđoh u banjalučku tvrđu. Ne našav nikoga u pisarni vojničkoga suda, najavih se kod profoza. Tamnica bijaše u prvom dvorištu tvrđe. Profoz pozva kaprala, zapovjednika "ključara", pa mu reče, pokazav na mene:

- Ovaj će s vama spavati. - Kapral me odvede dugim hodnikom u svoju sobicu, nekakvu daščaru s malim prozorčićem.

Čim upali svieću, opazih, da je pripit. Bijaše liep i stasit čovjek, crnih brčića, guste i rude kose. Legosmo. U malo saznah, da je kapral živoder grada Trsta i da je taj zanat baštinio od svoga djeda i otca. Pripoviedao mi, da mu se i žena razumije u taj posao, pa kako lovi pse, kako ga psi poznaju i u svečan dan, kad se preobuče u čiste haljine poslie kupanja.

- Če i me vede, šubito lajo (ako me vide, odmah laju) — kazivaše mi talijansko-kranjskim jezikom. Sa zanosom je govorio o svojem zanatu, oči mu sievahu, sav se bio uzrujao. Sjednuv na postelji, mahaše rukama, sakrivaše ih iza leđa, kao da drži zamku, pa se k meni prigibaše i živo me gledaše. Naglo bi protegnuo ruku prama momu vratu i još naglije biju uztegnuo, kao da me je uhvatio. Gledah ga malko zapanjeno, a on se smijao, otkriv velike i biele zube. Napokon usnuh i snivah, da čujem lavež sviju pasa grada Trsta.

Sutra dan uranim, pa pođoh u pisar mi vojničkoga suda, koji je sada bio blizu tamnice. Onaj mršavi pisar vrlo se razveseli, opaziv me, ah mi dugo ništa ne mogaše reći, jer ga je gušio suh kašalj. Bijaše slaba zdravlja, bled, upalih lica, kost i koža. Napokon mi reče, da su onoga staroga auditora nekamo premjestili, ali i novi da nije baš zločest. Oko jedanajste bane u sobu visok čovjek, dobro ugojen, rumena lica, plavih očiju, kose gladko počesljane. Zirnu u mene i upita:

- Vi ste tumač? - Odgovorih, da je tako. Auditor ogledavaše svoje biele i tuste ruke, a onda nam reče, da izpitamo neke uznike i da sastavimo zapisnike. Pročita dva-tri spisa, pa se maši iz sobe, mahnuv nam rukom. Pisar pogleda za njim i reče mi:

- Uviek se tarokira.

Tri sam mjeseca ostao u Banjoj Luci, u onoj tvrđi. Svaki smo dan izpitali najmanje desetak ljudi. Iztrage se nisu zavlačile: u dva dana pukla bi osuda. Koliko nevolje! Nesretnici bijahu većim dielom "Vlasi". Čuo sam dosta grozota. Bilo ih u zatvoru radi umorstva, radi grabeža, paleža, krađe, radi svakovrstnih zločina. Jednom osudismo na smrt mladića od kojih osamnajst godina, jer je objesio u šumi svoju svast, koja se nije htjela podati njegovoj pohoti. Njegov brat, koji je onako izgubio svoju mladu ženu, bio je kod suda kao svjedok.

Na stotine sam ljudi upitao, a malo tko bi znao, kako se zove njegov jezik.

- Ne znam - odgovorio bi "Vlah".

- Kako da ne znaš? Govoriš li turski?

- Ne znam ja turski. Evo ovako se krstim.

- Govoriš U srbski?

- Jok, ne govorim.

- Kako dakle govoriš?

- Kako i ti, kao ovaj komšija — rekao bi, pokazav koga drugoga obtuženika.

- Govoriš li bošnjački?

- E, bit će, da je tako, da bošnjački.

Tako mi odgovarahu ljudi, koji žive u selih, među planinama. Nekoji Muhamedanci rekoše mi, da govore hrvatski. Kad bi to upitao koga varošanina "Vlaha", recimo banjalučkoga trgovca, odmah bi kazao, da govori srbski.

- A tko ti veli, da govoriš srbski?

- Tko mi veli!? Čovječe, nije naš parok luda!

U prosincu bijaše pao debeo snieg, a za tim stegnu kruta zima. Pisar i ja spavasmo na istoj postelji u studenoj pisarni suda. Naša vojska bješe našla u turskoj bolnici, koja je bila u tvrđi, silu pokrivala, a mi se pokrivasmo timi gunjci, da ne poginemo od zime. Kano da me koža svrbi, kad se sjetim. U svakom gunjcu bijaše na hiljade gladnih životinjica, koje čovjek pozorno traži, a ne želi da ih nađe. Ta nas gamad nemilo grizla. Čuo sam, da se čovjek priuči i na batine, ali ja se nikako nisam mogao priučiti na one svestrane navale, što trajahu ciele noći.

Kad sam bio gimnazijalcem, vrisnuo bi često na mene neki profesor, rodom kajkavac:

- Ne buš miran? Marš na polje, ti vušljivec. Ja nisam bio kao gimnazijalac ono, što mi je rekao profesor, nego mnogo godina kašnje, u Bosni.

Ujutro pošao bih k profozu i kazao mu imena nesretnika, koje bi kašnje straža dovela k sudu. Na dugom hodniku u tamnici bilo je pet soba, odkle se čuo mukli šapat. Prva soba bijaše natrpana "Vlasi". Kadšto ih bilo pedeset u njoj. Ležahu ti jadnici na podu od opeka sve jedan do drugoga, modri od studeni, blatni, otrcani, strašna lica, upala i blieda i sgrčena. Staklo na prozorih bijaše razlupano, u sobu upadaše mrzli noćni zrak i tjeraše sapu kroz malenu luknju na vratima. Kad bi se otvorila vrata, sjeli bi oni ljudi i gledahu staklenim očima bodeže naše straže. Bijaše kruta zima.

U drugih sobah bih su otmeni Muhamedanci, nekoliko begova, a među njima i Ragib beg Džinić, pa i Omar Fasli Efendija, upravitelj vakufa, džamijskih dobara. Ragib beg, krasan mladić, ponosan, bistra uma, uvijek bijaše ljubezan i veseo. Ta gospoda mogla su šetati u tvrđi do mile volje, ah su riedko izlazih iz svojih soba. Imali su u zatvoru svoje šarenice, jastuke, svu udobnost, a hranu dobivahu od kuće. Svake sam se večeri s njima igrao na "mice". Tako zovu oni jednu igru, poznatu pod imenom "trice" ih "mlina". Tko dobije, eto mu deset cigareta. Omar Fazli Efendija bijaše krupna ljudesina, tamna lica, kratke guste brade, očiju poput žeravice. Haljine mu bijahu od najfinijega sukna, izvezene zlatom, a turban biel kao snieg. On je nosio dug kaftan. Rodom bijaše Afrikanac, ali je već petnajst godina živio u Bosni. Liepo je francuzki govorio. Svaki bi mu dan došli u posjet sinovi, dva mala vragoljana. Kad su bili doma zločesti, poslala bi ih majka u tamnicu sa slugom, koji bi javio Fasli Efendiji, da majka želi, da ukori djecu. Otac bi ih tada šibao na hodniku tamnice.

Nikada nisam čuo iz ustiju one bosanske gospode nepristojne rieči, a kamo li kakvu psovku. Onako plemenita i otmena govora nisam jošte čuo u našem narodu. Kad bi se neki naši vojnici grdili, kad bi psovali jedan drugomu boga, majku i otca,

oni se begovi zgražahu. Fasli Efendija drhtaše od biesa i oštro ih je korio.

Negdje u prosincu pustiše begove iz zatvora. Fasli Efendija često me pozivao k sebi. Kadšto se razgovarismo do kasne noći. Njegova kuća bijaše preko Vrbasa, u krasnom vrtu.

Jedne večeri stupim u njegov bogati kafeodžak i usupnem se malko. U liepoj okrugloj sobi bijaše do dvadeset begova iz Sarajeva i južne Bosne. Bih su na putu u Beč, pa posjetiše najuglednijega čovjeka u Banjoj Luci. Sjede gospoda na okolo po široku crvenu divanu, svi se sjaje u zlatu i svili, a ja ne znam, što ću u trošnih i zaprljanih haljinah, ne znam, bih h ostao ih uklonio se. Domaćin reče gospodi nekoliko turskih rieči, a na to me svi pogledaju, nasmieše mi se ljubezno i pozdrave me. Fasli Efendija potepa me rukom po ramenu i kimne mi, da mu sjednem uz koljeno, pa mi ponudi cigaretu, kad nam sluga donese kavu.

Među onimi begovi bijaše jedan vanredne ljepote, prekrasno odjeven, a sjedio je na divanu neizrecivo otmeno, gospodski. Bio je svukao kaftan. Košulja mu bila svilena, na njezinih rukavih bile su pruge modre i narančaste boje, u desnici je držao zdjelicu kave, a bielimi prsti ljevice cigaretu. Mladi taj beg uvjeravše banjalučku gospodu, daje Sarajevo, njegovo rodno mjesto, mnogo ljepše od Banja Luke. Govorio je s velikim žarom i uzhitom i pratio je svoje rieči gospodskim kretom ruku. Divio sam se njegovu jeziku i naglasu, odkrio mi toliko neslućenih ljepota narodnoga govora.

Onakovih opisa ne ima u našoj književnosti.

XV.

Pukovnija, u kojoj sam služio, bijaše već otišla iz Bosne; svaki sam dan molio kapetana auditora, da me pusti doma. Polovicom prosinca nađosmo tumača, ah ja nisam odmah smio otići, jer je trebalo, da podučim svoga nasljednika u koječem. O podne 23. prosinca reče mi kapetan:

- Sad ste slobodni. Možete kući, kad vas volja. - Malo za tim sastah se na ulici sa Fash Efendijom i javih mu, da odlazim iz Bosne. On me pozva na večeru.

Kad se smrači, stupih u kuću Fash Efendije. Pri stolu bijasmo sami. Gospodskom me počastio večerom. Molio me, da pijem izvrstan šampanjac. On je srkao samo kavu. Dugo se razgovarasmo, a onda umukosmo. Omar Fasli Efendija gledao me zamišljeno.

- Što me gledaš? - upitah ga.

- Daj mi ruku - reče mi hrvatski, a onda nastavi francuzki:
- tvoja majka i tvoj otac čekaju te; bit će veseli, kad im dođeš u kuću.

On opet umuknu. Lice mu bilo tužno, ustne mu drhtahu. - I ja ću otići iz Bosne — reče mi drhtavim glasom.

- A kamo ćeš?

- Ne znam. Možda u Carigrad - slegne ramenima, zamisli se i spusti glavu na dlan desnice.

Uzdahne za tim, podiže glavu i pogleda me.

- Bit će ti studeno na putu — reče mi tiho sin Afrika.

- Lako ću i to pretrpjeti.

On me gledaše dugo vremena, a napokon ustane i zagrlji me.

- S Bogom, dragi. Bog te očuvao! - reče mi francuzki i opet me poljubi.

Jošte ga pogledah. U crnih su mu se očijuh sjajile suze.

U osvitak se opremih, pozdravih se s pisarom, pa udarih put sjevera cestom, što vodi u Berbir na Savi. Bijaše kruta zima, led mi pucao pod nogama, a hodao sam naglo, veselo, kao da sam se okrilatio. Sunce je sijalo s vedra neba, led je stajao popuštati oko podne, a ja hrlim i hrlim, da ugledam što prije Savu. Već se sunce nagnulo k zapadu, kad me stiže neki kirijaš s prazni mi koli.

- Čekaj! Kamo ti? - viknuh.

- U Berbir.

Skočim na kola. Kirijaš se napio šljivovice. Nemilosrdno je tukao konje, kola su skakala preko graba. Htio sam mu uzeti bič, ah ne da on. "Vlah" se za tim malko raztrienzni. Već bijaše suton, već se vidio Berbir. Al eto jada! Desetak je vojničkih kola dolazilo nama usuprot.

- Pazi! — velim kirijašu.

- Ne boj se - veli on i opali konje.

U isti hip udarismo o vojnička kola. Vojnički se konji prestraše, skoče na stranu, a kola se svale s ceste u blatnu kaljužu. Tri Magjara odlete u snieg i stanu biesno psovati. Izvuku se iz sniega, pa udri bičem po mojem kirijašu. "Vlaha" oblije krv. Udaljih se za sto koraka, pa stadoh i okrenuh se...

Okolo mene sterala se ogromna ravnica, pusta i tužna, pokrivena sniegom kao mrtvačkim plaštem. Jedni su Magjari tukli Vlaha, te se čuo njegov jauk, a drugi su se natezali, da izvuku svoja kola iz blata. Ja pohrlim prema Savi u uvjerenju, da će prestati onaj jauk i da ne će Magjari izvući iz blata svojih kola.

Pod puškom, Zagreb, 1889.

Skeniranje i OCR: Marinko Orlovac
<http://www.orlovac.eu/>
2010.

